

Brødrekolonien Christiansfeld

indtil Aar 1800.

Sognepræst, Dr. theol. **Jens Holdt**, Brede.

I.

Grundlæggelsen.

1. Forberedende Skridt.

Medens Pietismen i Danmark blandt andet kendetegnes ved, at den under Christian den Sjette blev Statsreligion og dermed gav det officielle kirkelige Embede en aktiv Understregning, mødte Herrnhutismen, dens yngre Tvillingsøster, som udpræget Lægmandsbevægelse adskillig Modvind hos Landets Øvrigheder. Konventikelpakaten af 14. Januar 1741 er rettet mod al Lægmandsvirksomhed og skal beskytte det kirkelige Embede. Herrnhutbrødrenes formentlige separatistiske Tilbøjeligheder lod endda Staten fremkomme med saa strenge Anordninger imod dem, at en fortsat Tilslutning til Brødremenigheden skulde synes umuliggjort her i Landet. Det drejer sig om Forordningerne af 20. November 1744, at ingen, som har opholdt sig i Brødremenigheder, maa modtage Embede i Danmark, og af 29. Januar 1745, at danske Undersaatter, som rejste til Brødremenigheder, skulde have deres Ejendomme og Rettigheder i Hjemlandet forbrudt.

Aand og Liv har imidlertid aldrig ladet sig kue af udvortes Magt og Tvang. I København trivedes saaledes, fra 1739, stadig et saakaldt Brødresocietet, om end under beskedne Former. Ud over Landet fandtes ligeledes smaa aktive Brødrekredse. I en Del Præstegaarde, fortrinsvis i Vestfyn, havde herrnhutisk Aand og Virke deres Hjemsted. I denne Forbindelse maa særlig nævnes Stepping Præstegaard i Haderslev Amt, hvor herrnhutiske Lægbrødre fra 1745 af havde haft fast Tilholdssted.¹⁾

Det blev heller ikke kirkelige, men derimod statslige Overvejelser, der gav Herrnhuterne fornyet Virkemulighed her i Landet og i Flugt hermed 1773 førte til Grundlæggelsen af Brødrebyen Christiansfeld i Steppings Naboskab. Forskellige Omstændigheder var medvirkende til Sagens Modning: Tidligere Tidens strenge Religionspolitik — »Regenten bestemmer Religionen« — var under den engelske Oplysnings Indflydelse blevet afløst af en religiøs Tolerancepolitik, der vilde respektere den enkeltes religiøse Samvittighed. Englands daværende industrielle og merkantile Opsving vakte samtidig i andre Lande tilsvarende Bestræbelser for ad disse Veje at hæve Borgervellet og dermed Statsfinanserne. Hertil kom, at Brødrenes opofrende Missionsvirksomhed paa de dansk-vestindiske Øer og paa Grønland havde skabt et gunstigt Omdømme af disse Kristi Pionerer hos de danske Myndigheder. Og endelig skal nævnes, at selve Brødremenigheden efter Stifteren Zinzendorfs Død i 1760 under Spangenberg's forsigtige Ledelse i nogen Maade havde skiftet Karakter, efter udenforstaaendes Mening til det bedre.

Under Forberedelserne maa ogsaa en enkelt Herrnhuter nævnes, hvis Navn ikke tidligere har været fremme i denne Forbindelse, nemlig den svenskfødte Jonathan Briant. Han var fra 1762 af Forstander og Sjælesørger for de ugifte Brødre i København. 1764 fik han ved Siden heraf overdraget Omsorgen for Brødrenes Missionsanliggender i de danske Besiddelser. Det gav Anledning til mange Forhandlinger med Statsmyndighederne og samtidig ogsaa til hos høj og lav at forbedre Begreberne om Brødremenighedens Lære og Hensigter. Han blev i disse Aar bl. a. Mellemand for en Opfordring fra det Guineiske Handelskompagni om Anlæggelse af en Brødre-Missionsstation i den danske Besiddelse paa Guineakysten. Den blev antaget af Brødremenighedens Overledelse i Sachsen og fik kongelig Stadfæstelse den 29. Marts 1768. Aaret efter fik Briant en indtrængende Anmodning om at foreslaa Menighedens Ledelse Anlæggelse af en Brødre-Industriby paa Greve Schimmelmanss Godser ved Wandsbeck, hvortil man fra Sta-

tens Side lovede al mulig Understøttelse samt Bevilling af de fornødne Friheder. Men i Mindet om den mislykkede Bosættelse »Pilgerruh« ved Oldesloe i 1737 og under Henvisning til de stadig bestaaende Forordninger mod Brødrene i de danske Lande afslog Ledelsen denne Henstilling, dateret Zeist den 3. Marts 1769. Efter Briants Udsagn skal man fra Myndighedernes Side heller ikke have haft noget at indvende, men tværtimod have ytret sit Bifald, da han paa det Tidspunkt omgikkes med Tanken om at erhverve eget Hus for Brødresocietetet og Missionssagen i København.

I 1770 blev Briant kaldet som Leder af Menighedens Diasporaarbejde i Hertugdømmerne med Bopæl i Flensborg. I den Anledning blev han gift med Maria Isager, en velhavende Proprietærdatter fra Gaarden Hindsels paa Thyholm.²⁾ Denne Forandring i Briants Stilling og Virkemaade fostrede Tanker i hans Sind om Køb af et Gods et Sted i Hertugdømmerne, der kunde tjene som Samlingssted for Brødrevennerne i disse Egne. Hidtil havde Diasporaarbejderne jo haft deres faste Tilholdssted i Stepping hos Pastor Jørgen Kastrup³⁾, hvis Sognebørn i stort Tal sluttede sig til Brødrene, ligesom der ogsaa — for Sjøleplejens Skyld — var tilflyttet flere Familier fra Jylland og andet Steds. Men da Kastrup var svagelig af Helbred, og man ikke vidste, hvordan hans Efterfølger vilde stille sig til Brødrene, maatte Briant være betænkt paa i givet Tilfælde i Nærheden at skaffe et nyt Opholdssted for Diasporaarbejderparret og samtidig et Samlingssted for Vennerne, med Mulighed for Bosættelse af ny tilflyttende Familier. Paa en Rejse i Nordjylland i Sommeren 1771 læste han om Tyrstrupgaards Udbud til Salg i September og maatte da straks tænke paa dette kongelige Gods som et passende Sted for sine Planer, hvortil hans Medarbejdere da ogsaa gav deres hjertelige Bifald.⁴⁾

Disse Briants egenhændige Oplysninger om Christiansfelds Forberedelse bør tages med i Billedet. At de stammer fra ham selv, bør ikke formindske Betydningen af hans virksomme Ind-

sats baade i København og i Hertugdømmerne i Aarene forud for Byens Opstaaen.

Paa samme Tidspunkt var imidlertid fra Regeringens Side Bestræbelser i Gang, der mere direkte fik afgørende Indflydelse paa Begivenhedernes Gang. Hertugdømmernes daværende tysk-fødte Generalsuperintendent Adam Struensee, kendt med Spangenberg fra sin Tid i Halle, havde paa det Tidspunkt to Sønner knyttet til den danske Centraladministration, nemlig Johann Friedrich, som enevældig Kabinetsminister hos den sindssyge Christian den Syvende, og Carl August som Finansdeputeret. Den sidste var ivrig efter at hæve Rigets Finanser og fik derved Tanken om i det Øjemed at drage Nytte af Herrnhuterne. Han havde forud i de schlesiske Brødrebøyer set og beundret de fromme Herrnhuthaandværkeres industrielle Dygtighed. Efter at have forelagt Sagen for Kongen anmodede han den 17. Juni 1771 Nordslesvigeren og Herrnhuteren Lorenz Prætorius,⁵⁾ som nylig var blevet ansat som Kommitteret i det Tyske Kancelli, om overfor Ledelsen i Sachsen at fremsætte den danske Regerings Ønske om Aulæggelsen af en Brødre-Industriby i Hertugdømmerne. Der var særlig tænkt paa Linned-, Uld- og Lædervarefabrikation. Man skulde naturligvis fra Regeringens Side kun møde Velvilje overfor mulige Ønsker om visse Friheder og Understøttelser ved Planens Gennemførelse.

Prætorius svarede, at han længe havde ønsket et saadant Foretagende, men at jo Reskripterne mod Brødrene spærrede Vejen for saadanne Ønskers Virkeliggørelse. Men da Regeringen nu lovede at ophæve disse, skrev han med saa meget større Beredvillighed til Ledelsen i Sachsen, der paa sin Side blev meget overrasket over det nye Andragende og de dermed givne Løfter. Hermed var Sagen kommet i god Gænge.

Den 3. Juli samme Aar blev Andragendet fra den danske Regering behandlet i Unitetsældstekonferencen, der dengang befandt sig i Barby, og fremlagt til Godkendelse af Frelseren, som jo siden 1741 betragtedes som »Menighedens Generalældste«. Man førte en udførlig Betænkning i 12 Artikler til

Papiret, som derefter den 5. Juli blev tilstillet Prætorius i København. Den blev senere i det væsentlige fulgt i den kongelige Bevilling.

De Synspunkter, som Ledelsen gjorde gældende i Betænkningen, beror paa indhøstede Erfaringer fra lignende Brødrekolonier i andre Lande. Der kan saaledes i denne Forbindelse henvises til Brødrebyen Gnadau ved Magdeburg, som var grundlagt i 1767, altsaa 4 Aar i Forvejen. Af Hovedprincipperne skal fremhæves: Der ønskedes fuld Borgerret i Landet, men tilige fuld indre Frihed i Menighedens egne Kirke- og Skoleanliggender. Helst vilde man staa direkte under Kongen. Iøvrigt var man villig til i Civilsager at underordne sig under de bestaaende Instanser, dog med den Indskrænkning, at man ønskede sig fritaget for den sædvanligt brugte Edsformular og for Militærtjeneste. Endvidere, at man erholdt uindskrænket Forflyttelsesret for sine Medlemmer uden Formuefradrag. Endelig skulde Overbringeren betone, at ikke det borgerlige, men det kristelige Kald betragtedes som Brødrenes egentlige.⁶⁾

Den 20. Juli havde Justitsraad Struensee Sagen i Hænde igen og kunde den 23. Juli fremkomme med en Indstilling til Kongen, eller rettere til sin Broder som Kongens enevældige Minister. Prætorius skulde samtidig melde til Sachsen, at Ledelsen kunde sende en dertil egnet Mand for at udsøge Stødet for den nye Brødreby.

Til dette Hverv blev Johannes Prætorius, en Søn af ovennævnte og paa dette Tidspunkt Medhjælper i Menigheden i Gnadau, udsøgt og ved Loddet godkendt af Frelseren.⁷⁾ Den 21. August fik han Meddelelsen om den ham paalagte betydningsfulde Opgave, i Hertugdømmerne, sin Slægts Hjemland, at finde en passende Plads for den paatænkte Brødreby og derefter i Samraad med sin Fader i København at faa udvirket den lovformelige Bevilling for Byen. Den 2. September rejste han over Altona Nord paa.

Samtidig blev der fra Ledelsen skrevet til Briant i Flensborg om at træde i Forbindelse med Prætorius, naar han kom

til Landet, og at anvise ham passende Steder til Formaalet. Briant rejste straks Syd paa og traf den 13. September sammen med Prætorius i Altona. Som den mest handlekraftige af de to har det sikkert været ham, der herefter fik den bestemmende Indflydelse paa Tingenes Gang. Briant tog Skridtene først, medens den noget vegere, ogsaa legemligt svage Prætorius saa er fulgt i hans Spor. Briant var i Forvejen godt orienteret med Hensyn til Godser, som muligvis kunde erhverves til det af dem ønskede Brug. Foreslaaet fra Ledelsen var Østkyststrækningen fra Eckernførde til Aabenraa, men han anbefalede straks Tyrstrupgaard som særlig egnet paa Grund af dens Beliggenhed i Steppings Naboskab.

Prætorius havde dog i Sinde at se sig om forinden og rejste derfor over Kiel gennem Østangel til Flensborg. Herfra opsøgte han den 20. September en Herrnhuter, Teglværksejer P. Henningsen i Egersund, og saa' sammen med denne den følgende Dag paa Søgaard i Klipleve Sogn, Aartoft i Ensted og Risegaard i Rise Sogn. Dagen efter naaede han til Stepping, hvor han besigtigede Tapdrup Gaard.⁵⁾

Dagen derpaa, den 23., skulde der være første Auktion over Tyrstrupgaard, som laa 1 Milsvej øst for Stepping. Da Prætorius ikke var landbrugskyndig, heller ikke forstod sig paa Handel og vel ogsaa paa Grund af sit Ærinde helst burde holde sig i Baggrunden, anmodede man Branddirektør Jens Hansen i Bjernstrup, som var Ven af Brødrene og vel ogsaa i Forvejen af Briant var oplyst om Forehavendet, om at byde paa Auktionen. Han var endda villig til i givet Tilfælde, hvis nemlig Ledelsen, dvs. Frelseren, skulde nægte Godkendelsen af Købet, selv at overtage Gaarden. Dermed havde man betroet det rent handelsmæssige i kyndige og gode Hænder.

Med Jens Hansen i Spidsen tog Prætorius og Pastor Kastrops Kapellan Niels Mygind⁶⁾ saa paa Auktionsdagen til Tyrstrup. Auktionen var ved deres Ankomst allerede begyndt. De to Gejstlige overlod Forretningerne til Branddirektøren og gik imens selv en Tur over Gaardens Marker. Ved hvert Skridt, de

tog, lød det i Prætorius' Sind: Her har Herren Lyst at bo. Paa »Langager«, en af Markerne, knælede de i Bøn og fik Løsenordet: Nu har Herren hørt min Bøn, som jeg frembar for ham. Alle Omstændigheder taget i Betragtning syntes dem her at være den givne Plads for den nye Begyndelse. Jens Hansen fandt ogsaa Prisen forsvarlig og blev højstbydende med en Sum af 1041 Rigsdaler. Dagens Løsenstekster gav Købet deres Besegling og gode Forjættelser for Fremtidens Gerning paa Stedet. Den ene Tekst pegede paa den sejrende Tro, der siden viste sig som bærende under Byens Grundlæggelse og første Blomstringstid: Hvad der er umuligt for Mennesker, er muligt for Gud. Den anden understregede den Kristusgerning, som er forblevet den bærende indtil i Dag baade i Byens og Menighedens Historie, nemlig Hedningemissionen: Se, Mørke skjuler Jordeu og Dunkelhed Folkene; men over dig skal Herren oprinde og over dig skal hans Herlighed ses. Og Hedningerne skal vandre hen til dit Lys.

Lykkelige over Udfaldet tog Udsendingene fra Auktionsfærden tilbage til Stepping. Prætorius skrev den 25. fra Flensborg til Ledelsen om det foretagne Gaardkøb. Han foreslog i Indberetningen — aabenbart efter Tilskyndelse fra Briant —, at denne sidste (med Pengehjælp fra sin Svigerfader) skulde overtage Gaarden, og at Jens Hansen skulde have Inspektørposten, »eftersom han er meget kyndig i den herværende Gaarddrift«.

Ledelsen godkendte den 2. Oktober det skete Køb og anviste Prætorius jun. at rejse til Hovedstaden og være Menighedens Deputerede ved Koncessionsudstedelsen. Man føjede til de tidligere fremsatte Ønsker endnu følgende, som Prætorius samtidig skulde overbringe, nemlig: Haab om visse Friheder i Begyndelsen, Fritagelse for offentlig Kørsel, egen Møllerrettighed, ingen Kirketiender, egen Retspleje i mindre Sager, Bryggeri- og Brænderiprivilegier, Gæstgiveribevilling, ingen Indblanding fra Borgerne i Kolding og Haderslev i Brødrenes Handelsforetagender, hvorfor Byen maatte ligge udenfor disse Købstæders By-

privilegier.¹⁰⁾ Brødrene forstod aabenbart, at Øjeblikket var til deres Gunst, og at de derfor maatte forlange Begunstigelserne nu, mens Lejlighed var.

Samtidig skrev Johannes v. Watteville¹¹⁾ — Zinzendorfs Svigersøn og i sin Tid hans nærmeste Medarbejder, nu næst efter Spangenberg den betydeligste Mand i Unitetsledelsen — til Prætorius jun., at man nu som nominel Ejer havde tænkt paa Briant; men ved Lodtrækningen var han ikke blevet godkendt af Frelseren. Det samme gjaldt et Par andre Brødre, som var blevet foreslaaet. Det skulde, syntes det efter Loddet, være en adelig Person. Frelseren havde da godkendt Erich v. Ranzau¹²⁾, til hvem man saa havde skrevet.¹³⁾

Prætorius var allerede omkring 1. Oktober taget til København, hvor det i Hovedsagen vel blev hans Fader, der udførte Arbejdet, medens han selv stod som den officielle Udsending og Korrespondent med Ledelsen i Sachsen. Den 21. Oktober indgav han Ansøgningen om Koncession sammen med et udførligt Udkast til en saadan i 8 almindelige og 8 særlige Punkter. Navnlig de sidste er her af Betydning, da de omhandler den økonomiske Side af Sagen, der jo maatte siges at blive afgørende for Byens heldige Start. Brødrene har i det Stykke fra første Færd deres Opmærksomhed henvendt paa den Konkurrence, Byens fremtidige Haandværkere og Fabrikanter vil komme til at betyde for de Næringsdrivende i Haderslev Købstad. De ønsker derfor at faa dette Forhold ordnet til Bunds fra Begyndelsen, for mest muligt at undgaa senere ubehagelige Stridigheder paa dette Punkt. Man ønsker »fri og uhindret« Næring for sine egne paa Stedet, indbefattende »alle Slags Forretninger og Butikker, Fabrikker og Manufakturere, Haandværk og anden borgerlig Næring«. Man formoder, at Byen vil komme til at ligge udenfor Haderslevs Byrettigheder og ønsker saa meget mere Tilsikring af de ønskede Friheders »uforstyrrede Brug«. Skulde det vise sig ønskeligt, at Haandværkerne i den nye By for deres Forretnings Skyld sluttede sig til Lavene i Købstæderne, maatte dette være aabent for dem. I modsat

Fald skulde de have Ret til at indføre egen Lavsorden. Endvidere ønskes der i de første 10—20 Aar Fritagelse for alle offentlige Skatter og Afgifter, delvis Bevilling af Byggematerialer, Told- og Licensfrihed for nødvendig Indførsel af Raastoffer og andre udenlandske Varer, toldfrit Salg af Færdigvarer i alle danske Lande og til Udlandet.¹⁴⁾

Under 2. November udgaar der herefter »paa Kongens Befaling« fra J. F. Struensee paa Hirschholm Slot Kabinetsordre til det Tyske Kancelli med Anmodning om at ophæve de bestaaende Forordninger imod Herrnhuterne og dernæst at udtale sig til de i den paagældende Ansøgning foreslaaede Punkter. Det bemærkes i Skrivelsen, at Brødrene »ikke skal staa under anden gejstlig og retslig Øvrighed end deres egne Biskopper, men iøvrigt bør de staa umiddelbart under Hans Majestæt og Sammes Kabinetsminister.«¹⁵⁾ Finanskollegiet opfordres ligeledes til en Udtalelse i Sagen.

Tyske Kancelli svarer under 15. November i Hovedsagen imødekommiende, dog fremhæver man, at Menighedens Gejstlige ikke maa forrette kirkelige Handlinger eller holde Gudstjenester udenfor deres egen By, ligesom dens Medlemmer ikke maa holde Forsamlinger i Oplandet. Enhver skal have fuld Samvittighedsfrihed til at bosætte sig i Brødrebyen, men de, der slutter sig til Menigheden, uden at de tilflytter Byen, maa ikke dermed være fritaget for deres kirkelige Forpligtelser paa Hjemstedet. Det gælder ogsaa Tyrstrupgaards Beboere. Landets Øvrighed burde maaske forbeholde sig Ret til at godkende de i Byen ansatte Gejstlige. I Edssagen maatte der indhentes en Udtalelse fra Overretten paa Gottorp. Præsten i Tyrstrup bør beholde sit Offer. Endelig bør der autoriseres en Person paa Stedet til at varetage de mindre Civilsager.¹⁶⁾ — Man vilde aabenbart — fornøftigvis — sikre sig mod Muligheden af en konkurrerende Separatistkirke.

Finanskollegiet tager Stilling til den økonomiske Side af Sagen og svarer under 21. November meget velvilligt. »Skønt Haderslev Købstad vil have adskilligt at indvende mod disse

Privilegier, holder Finanskollegiet alligevel paa, at den ventede Nytte af dette Etablissement ikke vil kunne erholdes uden de nævnte Friheder . . . . Bedst var det, om Brødremenighedens Haandværkere sluttede sig til Lavene i Haderslev, fordi netop Haandværkerne der som de første vilde komme til at lide Skade i deres Næring ved det paagældende Etablissement — dog under den Betingelse, at enhver Haandværker i Brødremenigheden efter forudgaaende Fastsættelse vel skulde betale et fast aarligt Beløb til Lavskassen i Købstaden, men ikke skulde være forpligtet til at møde ved Kvartals- og andre Lavforsamlinger«. I Stedet for Byggematerialer maatte der hellere bevilges en 10 pCt.s Byggegodtgørelse af den Kongelige Kasse, (hvilket vel snarere vilde øge Byggevirksomheden). Told- og Indførselsfrihed burde ikke overskride 10 Aar og helst ikke skade andre Fabriksvirksomheder i Landet.¹⁷⁾ — Man maa jo øjensynlig have haft god Tro til, at Foretagendet skulde bringe Landet og dermed ogsaa Statskassen gode Renter i Tidens Løb.

Imens gaar Korrespondancen mellem København og Sachsen frem og tilbage. Prætorius har sendt Ledelsen Koncessionsudkastet og faar derfra til Svar (31. 10.), at man endelig maa se at »naa til en sikker, blivende og taalelig Forstaaelse« med Haderslev-Lavene.¹⁸⁾ Ledelsen har ogsaa tænkt paa at oprette et fast Bisperembede i Landet, hvilket Prætorius dog — klogeligt — fraraader. Ligeledes mener han, at der ikke bør andrages om Fritagelse for Lavsaafgifterne, da Brødrebysens Haandværkere saa kunde tilbyde deres Varer saa meget billigere end Haderslev Haandværkerne, derved maaske tage Kunderne fra disse, paadrage sig deres Misundelse og blive dem til Ruin.¹⁹⁾ Prætorius sen. tilføjer i samme Brev, at »intet nødvendigt bør undlades, men heller intet forlanges, som ogsaa kun giver Skin af udvortes Fordel og Foretrækkelse frem for andre kongelige Undersaatter.« Ledelsen lader i sit Svar Tanken om Biskoppen falde og erklærer sig indforstaaet med, »at ethvert Skin af, at der forlanges noget in præjudicium tertii, maa afværges.«²⁰⁾ Samtidig meddeles, at v. Ranzau har afslaaet at komme i Be-

tragtning som nominel Ejer af Tyrstrupgaard, og at E. W. v. Wobeser²¹⁾ i Unitetsledelsen er udpeget hertil, endvidere den sikkert interesserende Vedtagelse, at Byens Navn skal være »Christiansfeld« — en Hentydning baade til Landets og til Menighedens Konge. Hovedopgaven er nu i første Linje at sørge for Penge til Overtagelsen af Gaarden og til Anlæggelsen af Byen. De bør formentlig rejses i selve Landet hos Sagens Venner Byggeriet skal roligt begyndes i det smaa, men med Plan for en hurtig og god Vækst. Aviserne har allerede bragt Nyheden om Kolonien til Torvs.²²⁾

I Kollegierne skrider Ekspeditionen af Sagen hurtigt fremad. Den 29. 11. overgiver C. A. Struensee alle Papirerne til Prætorius sen. med Anmodning om paa det foreliggende Grundlag at frenkomme med et endeligt Udkast til en Kongelig Koncession. »Jeg glæder mig«, føjer han til, »at hele denne Sag tager saa god en Begyndelse, og jeg venter mange gode Resultater af den for vort Land, og ligeledes, hvilket jeg i hvert Fald af Hjertet ønsker, for det evangeliske Brødre Unitet, ... at alt maa være sket med Guds naadige og velbehagelige Vilje«. ²³⁾ I Begyndelsen af December har Prætorius Udkastet færdigt og tilstiller Justitsraaden det, der efter et Par Dages Forløb sender det uforandret tilbage med Anmodning om at give ham Mandat til at fremsætte det paa Højeste Sted. Hvad saa omgaaende sker.²⁴⁾

Allerede den 10. December foreligger den Allerhøjeste Koncession med Kongens egenhændige Underskrift, kontrasigneret af J. F. Struensee. Den 14. faar Prætorius jun. den udleveret. Forordningerne mod Brødrene er dermed eo ipso ophævede. Tyske Kancelli bekendtgør Forordningen under 20. 12. til Amtmand og Kirkevisitatorer i Haderslev. Danske Kancelli følger efter med en Plakat af 24. 12., der kundgør de unerede Brødres frie Religionsøvelse i alle Kongelig danske Lande.

Dermed havde Herrnhuterne, der i godt en Menneskealder havde været ildsete og kun taalte i Danmark, uden deres egen Aktivitet i saa Henseende pludseligt faaet saa gunstige Arbejds-

muligheder her i Landet som næppe noget andet Steds. Selve Staten havde hidkaldt dem og »til alles store Forundring«, som en samtidig Forfatter, P. Rhode, skriver²⁵⁾, stillet dem saa frit som Folket i Liberalismens England med Tilstedelse af ikke faa eller smaa økonomiske og religiøse Privilegier. Vel gav Statens Finanspolitik Anledningen til denne for Brødrene selv overraskende Vending i deres Kaar her i Landet, men den dybeste Aarsag til deres nye Begyndelse i Christiansfeld maa alligevel siges at have været deres kristelige og borgerlige Duelighed, som der gik Ry af Landene over. Gudsfrygt med Nøjsomhed har alle Dage været en stor Vinding for Mennesker og til lige den stærkeste og ædleste Impuls til kulturel Indsats i Menneskehedens Historie. Christiansfeld er et smukt Vidnesbyrd herom.

2. Koncessionen.

Det Dokument²⁶⁾, som Kongen mekanisk havde underskrevet den 10. 12. 1771²⁷⁾, fulgte i eet og alt Brødrenes Ønsker. Der betones udtrykkeligt i det, at Brødrene bekender sig til den uforandrede Augsburgske Bekendelse. Men iøvrigt skal de have fri Religionsøvelse efter deres egen Menighedsforfatning, ikke blot i den ny Brødrebys, men ogsaa paa deres Missionsmarker i de danske Kolonier, hvor der forresten ingensinde var lagt dem Hindringer i Vejen af Myndighederne. Menigheden betragtes som en Slags Frimenighed eller Klostersamfund, der ingen som helst Forbindelse har med Landets officielle Kirke. Kun Kongen er fælles Øvrighed for dem begge. De Friheder, som tilstaas, opføres under 18 Punkter, der korteligt skal gengives:

1. Samme Rettigheder som danske Statsborgere, med fri Indrejse til Brødrebysen, men med ren Adskillelse af den kirkelige Betjening i og udenfor Kolonien og ingen Indblanding fra nogen af Siderne.

2. Fri Religionsøvelse efter Brødremenighedens vedtagne Forfatning.

3. Fritagelse for Edsaflæggelse; i Stedet afgives en højtide-

lig Erklæring, der er underkastet samme borgerlige Bestemmelser som Eden.

4. Tilladelse til Bygning af egen Kirke, Klokkeringning og Begravelse paa egen Kirkegaard.

5. Fuldstændig Udskillelse fra Tyrstrup Sognekirke.

6. Ubeskaaret Ejendomsret i Live og ved Død.

7. Egen forebyggende Justitsvirksomhed til Fremme af Stridigheders almindelige Bilæggelse.

8. Full Fritagelse for militær Indkvartering og Indkaldelse, dog med Undtagelse af de af Landets egne Sønner, der allerede er udtagne til Militærtjeneste.

9. For udenlandske Medlemmer Fritagelse for Flytte- og Arveafgifter.

10. Bevilling til Gæstgiveri og Apotek, med 10 Aars Skattefrihed.

11. Tilladelse til at drive al Slags Fabriksvirksomhed, Haandværk, Handel, Høkeri og anden borgerlig Næring.

12. Ingen Lavsforpligtelser, men et fastsat aarligt Bidrag til Lavskassen i Haderslev.

13. Skattefrihed paa Person og Næring i de første 10 Aar.

14. 10 pCt. Byggegodtgørelse for alle Nybygninger i de første 10 Aar.

15. Told- og Licensfrihed for nødvendige Raastoffer i 10 Aar.

16. Toldfri Eksport til Kongerigerne Danmark og Norge i 10 Aar.

17. Ligesaa vedblivende til Udlandet.

18. Udnævnelse af en edfæstet Embedsmand til Udstedelse af de fornødne Attester og Dokumenter for Koloniens Vedkommende.

Saavidt Koncessionens Bestemmelser. Mere kunde der med Rimelighed ikke forlanges. Baade den kirkelige og borgerlige Imødekommenhed fra Regeringens Side overfor fremmede Folk af en vis fremmed Tro er i Virkeligheden uden Sidestykke i vort Lands Historie, egentlig et Mistillidsvotum til Landets egne Indbyggere. At det blev Tyskere, som denne enestaaende

Favorisering vist, laa i Flugt med det daværende Landsstyres Tendenser. Paa Brødrene selv hviler i saa Henseende ingen Bebrejdelse. De kom ikke for at være Herrer i Landet, men for at tjene. Og de har tjent i Oprigtighed og med Udholdenhed.

De interesserede Brødre var naturligtvis henrykte over det lykkelige Udfald af deres Bestræbelser. Da Briant ind under Jul, 19. 12., i Flensborg modtog Efterretningen om Koncessionens Udstedelse, kunde han — som han skriver i Brev af 20. 12. til Prætorius jun. — den paafølgende Nat »ikke sove for Hjertets Glæde og Tak«. Han skuede i Aanden »mange Sjæles Frelse« gennem den nye Brødrebey og forstod dens Tilblivelse »som en Anerkendelse og Stadfæstelse af alle vore Missionsbestræbelser«. Med Hensyn til Pengespørgsmaalet, som i Sandhed dog ikke var nogen liden Risiko, var han fuld af Fortrøstning. Han havde i det Øjemed allerede henvendt sig til sin Svigerfader og haabede fra ham at modtage mindst eet Tusinde Rigsdaler. Naar han til Sommer kom paa Rejse ud i Landet og personligt kunde fremlægge Sagen for Folk, skulde Gemmerne nok aabne sig for ham, enten med Gaver eller i hvert Fald med billige Laan. Han havde i saa Henseende allerede hørt om Købmand Jens Krum i Drammen²⁸⁾ og Hofjunker Cunow i Skaane, at de var villige til at yde deres Bidrag til den nye Brødrebey i Norden. Til 1. 5., naar Gaarden skulde overtages, skulde han nok have et Par Tusinde i Hænde. Han var endvidere fuld af Planer med Hensyn til Byens Anlæggelse og Varernes Afsætningsmuligheder. Man burde lægge sig efter Kvalitetsvarer, der saa godt kunde ligge lidt højere i Prisen. Ulden fra Vestslesvigs Marskegne maatte kunne forædles, saa man kunde konkurrere med de berømte Hamburger Strømpe- og Frederiksstad Uldvarer. Der burde anlægges Garveri, Bomuldsfabrik, Garnspinderi (til Brug for den store Kniplingeindustri i Hertugdømmet), Tobaksfabrik, Teglværk og al Slags Haandværk. Lige efter Nytaar vil han tage paa en lille Orienteringstur til Stepping. »Jeg tror og haaber«, slutter han Brevet, »det skal blive en lille By, hvor ogsaa jeg ofte vil kunne finde Vederkvælgelse«. ²⁹⁾

Ledelsen i Sachsen, som naturligvis omgaaende fik Meddelelsen om det skete, var mindst lige saa taknemlig og fyldt med Mod paa at tage fat paa Opgaven. Med Frelserens Billigelse vedtages det, at »Jonathan Briant og Johannes Prætorius skal overtage Ansvaret for Brødrebyen Christiansfeld. De skal i Fællesskab gennemføre Anlæggelsen af Byen og drage Om-sorg for den Menigheds indre og ydre Anliggender, som vil samle sig paa dette Sted«. ³⁰⁾ Meddelelsen om dette vigtige Hverv afgaar fra Sachsen den 8. 1. 1772, og indtræffer hos Briant i Flensborg den 16., hos Prætorius i København den 17. i samme Maaned. En Ledsageskrivelse indeholder allerede en Del Synspunkter for det fremtidige Arbejde. Brødremenighedens Forfatning med de forskellige Raad og Embeder bør foreløbig ikke indføres. Først maa der være en Menighed paa Stedet; siden kan den ordnes. Den fremtidige nominelle Ejer af Tyrstrupgaard, v. Wobeser, flytter ikke til Danmark. I hans Sted kunde maaske Nordslesvigeren Nicolai Hansen i Zeist-Menigheden komme i Betragtning, eftersom han jo forstaar Landets Sprog og med Tiden vel kunde blive Menighedens Forstander. Herom maa dog Byens og Menighedens ansvarlige Bygmestre selv erklære sig. »Vi forlader os med Henblik paa den foreliggende Opgave helt paa Jer to«, skriver de Ældste. Briant og Prætorius skal »raadslaa alt i Fællesskab« og »afgøre alle Ting kollegialt«. Det gælder nu først om at samle en Fond af Penge, at udsøge Pladsen og at faa lavet en Tegning til Byen. Endelig ikke for nær ved Bygrænserne — for Nabofredens Skyld! »De første Indbyggere skal vel hovedsagelig være Brødre, der kommer udefra«, altsaa nærmest Tyskere. Men ogsaa »fra de danske Lande« bør der bosætte sig »solide« Folk i Christiansfeld. De to Anlæggere gør vel bedst i nu først at tage til Stepping, for siden begge at komme til Sachsen »med fuldt Kendskab til alle Omstændigheder«. De maa endelig huske at tage Kopier af alle deres Forhandlinger. Selv om den nuværende Forpagter bliver paa Gaarden til 1. 5., skal de dog allerede nu i Vintertiden træffe Forberedelser, tænke paa Køb af Trælast, Sten osv., saa

at de første Huse i Christiansfeld kan blive opførte endnu i dette Aar. Forpagteren skal de søge at vinde ved en Erkendtlighed. Det samme gælder Amtmanden og Øvrigheden i det hele taget. Men »Hovedsagen forbliver«, betones det atter, »at der i Tide, og inden nogen flytter til Christiansfeld, træffes en fast Overenskomst med Lavene i Haderslev.«³¹⁾

Der ligger utvivlsomt baade Forretningstalent og Erfaring bag disse Direktiver.

Det blev dog ikke til Huse i Christiansfeld i indeværende Aar. Skæbnen vilde det anderledes, vel ikke just til Skade for den kommende By, idet Forberedelserne nu kunde træffes saa meget grundigere. I samme Nat nemlig, som det nævnte Brev fra Sachsen var paa sin sidste Dagsrejse til København, blev som bekendt Koncessionens Udsteder, J. F. Struensee, fængslet og siden dømt til Døden for sin Letsindighed i Landets Styrelse. Hvad nu med Brødresagen? Dens Venner beklagede, dens Fjender bedyrede, at det hele nu ikke vilde blive til noget, da Struensee maatte anses for at være Koncessionens Giver, og hans Gerninger jo nu var dømte. Foreløbig hvilede imidlertid Regeringshandlingerne; og siden maatte man afvente, hvad de nye ansvarlige Mænd, som skulde undersøge Struensees Kabinetstid, vilde sige til Brødrenes store og eksenpelløse Bevilling.

Prætorius jun. blev i København for at være ved Haanden, naar det forlangtes. Han har sikkert været tynget af Ansvaret og bekymret for Fremtiden. Briant derimod, som befandt sig i Slesvig og dermed paa Fremtidens Arbejdsmark, tog ufortrødent fat paa de foreliggende Opgaver. Han flyttede til Stepping og forberedte Overtagelsen af Tyrstrupgaard, som jo var købt og i alle Tilfælde maatte overtages og anvendes i Brødre-menighedens Tjeneste. I givet Tilfælde kunde han maaske selv overtage Ejendommen og indrette den til Samlingssted for Diasporavennerne. Han førte da i Vintermaanederne Opsyn med Skovhugsten paa Godset og senere med Vaarsædens Lægning og hvad dertil hører. Blandt Brødrevennerne i Stepping fandt han et Par indfødte Bønderfolk frem, Christian og Anna

Jørgensen Skovsholt, som ved Overtagelsen kunde indsættes som Bestyrere paa Gaarden. Han besøgte endvidere den daværende Forpagter, traf Aftaler med ham, sørgede for Komplettering af Besætning og Inventar og for, hvad der ellers skønnedes nødvendigt til den kommende Husholdning.³²⁾

I Mellemtiden havde Prætorius i København foreslaaet i Kollegierne, at Betingelserne for Overtagelsen af Gaarden forblev de gamle. Da dette billigedes, rejste han i Slutningen af April til Hertugdømmet, aabenbart med Skibslejlighed til Haderslev, hvor han opsøgte Amtmanden, Fr. v. Klíngenbergh, Amtsforvalteren, Fr. Chr. Petersen, og Husfogeden, Justitsraad E. Lassen. Han overnattede hos Petersen — »grundet paa mangeaarigt Venskab med min Fader«, siger han —, tog saa over Bjerndrup, hvor Branddirektør Hansen boede, til Stepping, med Ankomst der den 28. 4.

Den 1. 5. skete saa Overtagelsen paa Stedet gennem Husfoged Lassen. Den hidtidige Forpagter, som ved den Lejlighed af Prætorius kaldes »en nederdrægtig og stridslysten Person«, forlangte Dagen forud visse Godtgørelser, inden han vilde forlade Gaarden. For Fredens Skyld euedes man om et Beløb paa 115,16 Rdlr., hvorefter han »endnu samme Aften fornøjet med Hustru og Børn« fraflyttede Gaarden, medens de nye Bestyrerfolk drog ind.

To tyske Haandværkere, de til Østindien bestemte Missionærer Weber og Metz, der var bleven opholdte i København, flyttede foreløbig med ind paa Gaarden og istandsatte den forsømte Lejlighed. »Men, kære Brødre« slutter Prætorius sit Brev af 2. 5. til Ledelsen, »Vanskelighederne skal nok komme, derom kan og vil jeg dog ikke skrive nu . . . Selve Etablissementet kan der vist næppe tænkes paa i dette Aar. . . De indkomne Pengemidler gaar i denne Sommer og Efteraaret med til Gaardens Drift«. ³³⁾

Købekontrakten,³⁴⁾ der fastsatte Betalingen med $\frac{1}{3}$ straks og $\frac{1}{3}$ i hvert af de to paafølgende Aar, blev den 9. 5. i Haderslev underskrevet af Prætorius og F. C. Petersen og derefter sendt

til København til Rentekamrets Godkendelse. Den 1. 6. blev den forelagt i Statsraadet, men underskrevs dog først den 11. 6., efter at en Del Indvendinger mod den favorable Koncession var forstummede.³⁵⁾

Dermed var der saa atter bleven rørt ved Brødresagen i Kollegierne. Selve Koncessionen svævede jo stadig i det uvisse. En Afgørelse maatte snart træffes. Denne indlededes paa den Maade, at det Tyske Kancelli og Rentekamret atter fik Sagen tilstillet til Udtalelse. Og da det i det væsentlige var de samme Folk, som fik med den at gøre, kom Forestillingerne til at lyde i Overensstemmelse med de tidligere Udtalelser.

Tyske Kancelli svarer den 16. 7. under Henviisning til sin tidligere Indstilling og bemærker bl. a. følgende: Missionsanliggendet i de danske Kolonier hører under det Danske Kancelli. Brødrebyen hør ikke staa direkte under Kabinetministeriet, men under Kollegierne. Deres kirkelige Rettigheder skønnes ikke at ville faa skadelige Følger, »da Eksemplerne fra Brødre-menighederne i andre Lande viser, at hverken Brødrenes Lyst til at gøre Proselyter og ej heller den jævne Mands Lyst til at slutte sig til dem er de samme, som de var tidligere«. Den første Indstillings Ord om, at det ikke skulde være tilladt at sende Medlemmer fra Menigheden ud, for udenfor denne at holde Forsamlinger og Prædikener, er ganske vist bortfaldet i den udstedte Koncession, men dog heller ikke udtrykkeligt tilladt. Det vilde ogsaa være »strafbart, om de gjorde det«. Endvidere er der i Koncessionen heller ikke taget Hensyn til Kancelliets Forslag om at forbeholde sig Retten til Stadfæstelse af Menighedens Præster, som det jo i sin Tid skete i Oldesloe (»Pilger-ruh«), hvor Generalsuperintendenten indførte den paagældende Brødrepræst. Endelig er heller ikke Forespørgslen hos Overretten paa Gottorp angaaende Edsformularen efterkommet. Men det faar nu blive, som det er. Dog skal Præsten og Degnen i Tyrstrup have 5 Mark aarligt for Bortfald af Offer og Accidenser.³⁶⁾

Finanskollegiet henholder sig ligeledes til sin tidligere Indstilling.

Den 13. 8. udstedes derefter den Kongelige Forordning, der udtaler, at »det forbliver ved den Koncession, der allerede er tildelt de Mæhriske Brødre«. Men Kirkevisitatorerne skal have et vaagent Øje med den nye Menighed og indberette eventuelt mistænkeligt. Brødrene maa ikke holde Forsamlinger udenfor Kolonien, ikke gøre Proselyter eller søge Tilhængere og ikke misbruge deres Friheder.

Maaske er det tilfældigt, at Koncessionens fornyede Udstedelse falder paa den Dag, som er Hovedfesten i Brødremenigheden, Mindet om selve Menighedens Fornyelse i Herrnhut den 13. 8. 1727. Men maaske har ogsaa Prætorius sen. her en Finger med i Spillet. Brødrene og alle »enfoldige« Mennesker ynder disse Tilfælde, der ser ud som en højere Tanke. Hvorfor ikke ogsaa tillægge Begivenhedernes Gang Troens styrkende Tydning? I hvert Fald var den truende Tordensky, hvis Lyn havde ramt Koncessionens Ophavsmand, nu drevet over uden at tilføje Koncessionens Nydere nogen Fortræd. Atter et Bevis paa, at Bevillingens egentlige Aarsag er selve Brødrenes gode Navn og Rygte.³⁷⁾

Fra disses egen Side ønskes der, at Christiansfeld skal blive en »Fredsby .... til Velsignelse for Tusinder, ja, til en Naadens Regnbue over hele det Land, hvor Herren har sat den«. ³⁸⁾

3. Byplanen.

Vi vender nu vort Blik igen mod Tyrstrupgaard for at følge Begivenhedernes Gang paa det Sted, som var udset til den nye Bys Anlæggelse.

Begge Forstandere havde efter Gaardens Overtagelse ligget meget syge, men var nu paa Benene igen. Den 13. 6. holdtes den første Nadver med forudgaaende Kærlighedsmaaltid i Gaardens Stuer. Vi noterer Navnene paa de tilstedeværende: Briant og Hustru, Prætorius, de to Haandværkere Weber og Metz, Diasporaarbejderne Kastenhubers³⁹⁾, Helene Lange⁴⁰⁾ og Mar-

grethe Elisabeth Fog⁴¹⁾ fra Stepping og Jens Hoyers⁴²⁾ fra Ladelund. Løsensordet fra 5. Mos. 26, 3, der taler om at komme til det Land, som Herren har forjættet, passede godt til Lejligheden.

Der var iøvrigt nok at tage sig for, naar de fuldstændigt forfaldne Bygninger skulde bringes lidt paa Fode igen. Men fremfor alt maatte der nu skaffes Kapital til den nye Bys Anlæggelse. Briant foretog i den Anledning nogle Rejser i Hertugdømmerne, dog uden større Resultat. Men saa gik han ogsaa for Alvor til sin Svigerfader paa Hindselsgaarden og fik her Løfte om 8000 Rdlr. til gode Betingelser og desuden 1000 Rdlr. som Gave. Det forsløg til en Begyndelse. Nu ventede man blot paa gode Efterretninger fra København.

Menighedsfesten den 13. 8. fejrede man i Husmenigheden paa Stedet uden at vide, at den forventede Koncession samme Dag paa ny udgik fra Kongens Haand. Da Meddelelsen herom den 17. 8. naaede til Tyrstrup, var de to Forstandere ogsaa straks rede til efter Aftalen at tage til Sachsen for at forhandle det nærmere om Byplanen med Ældsteraadet der. Den 19. 8. tager de afsted og ankommer den 2. 9. til Barby, hvor Ledelsen f. T. har til Huse paa Slottet.

Briant og Prætorius opfordres til hver for sig at indgive et Forslag til Christiansfeldts Anlæggelse, som saa bliver behandlet i Konferencer den 10. og 22. 9.⁴³⁾ Det bliver Briants Forslag om Pladsen, som antages, nemlig paa »Langageren«, der strækker sig fra Gaarden Øst paa mod Kongevejen og Tyrstrup By. Der skal i det Tilfælde tilkøbes en Parcel Syd herfor, »Sydlangager«, hvorved man faar egen Grund ned til Tyrstrupvejen og samtidig Adgang til Taps Aa Syd for denne. Det var vigtigt for de kommende Garveriers Skyld. Byen kommer derved til at ligge paa en sydlig Skraaning i Øst-Vest med Front mod Syd og med Fløjene i Vest grænsende ind mod Gaarden og Vejen til Stepping og i Øst ind mod Sognebyen og Vejene til Haderslev, Kolding og Hejlsminde ved Lille Bælt.

Til Gengæld godkendes Prætorius' Forslag om Byplanen, der har det kønne og linjerette Gnadau til Forbillede, hvor Forslagstilleren jo kom fra. I Midten bliver der en større kvadratisk Plads fri, i Flugt med hvis nordlige og sydlige Linje der saa skal lægges to Gader i Øst-Vest. Man vil ikke løbe nogen Risiko og derfor ikke bygge mere, end hvad Frelseren fra Tid til anden giver Midler til. Foreløbig tænkes der kun paa et mindre Hus til Forsamlingssal og til Bolig for de ugifte Brødre og saa især paa et Gæstgiveri. Det første lægges ved Bypladsens sydøstlige Hjørne, det andet længst mod Øst. Desuden vil Briant og Prætorius hver privat for egen Regning bygge Familiehuse, som skal ligge Syd for Bypladsen. Vintermaanederne skal bruges til at skaffe Byggematerialer til Veje. En Del Bidrag til Byens Rejsning er indgaaet; men Briant forsikrer, at der vil komme meget mere.⁴⁴⁾

Ogsaa Byens og Menighedens Forvaltning maatte der træffes Aftale om. Man vedtager, at Tyrstrupgaard skal holdes udenfor Byens Regnskab. Der skal ansættes en Godsinspektør, der samtidig skal staa for Byggeriet, Manden hertil er allerede udset og godkendt, nemlig J. G. Arndt, som har gjort Tjeneste som Skriver hos Amtmanden i Guben og er Medlem af Menigheden.⁴⁵⁾ Han skal være Menighedens Official og Attestudsteder.

Løvrigt skal Briant og Hustru som gifte tage sig af Ægtefolkenes Sjælepleje, og Prætorius være Menighedens Prædikant. De to Forstandere faar overdraget at bruge Loddet i deres Konferencer, som det er Skik i Menigheden. Før deres Afrejse bliver de begge den 16. 9. ordinerede, Briant til Diakon og Prætorius til Presbyter. Den 25. 9. tager de atter mod Nord til de danske Lande, Prætorius fra Altona direkte til Tyrstrup, Briant paa Forretningsrejse undervejs for at skaffe Byggematerialer og Kapital.

Det lykkedes Briant denne Gang at finde opladte Hjerter og Hænder hos Vennerne i Diaspora'en, der frydede sig over den nye Brødreby's Anlæggelse, saa han ved Aarets Slutning havde rundt 4500 Rdlr. i Hænde af frivillige Bidrag.⁴⁶⁾

Den 19. 10. var Briant sammen med sin Hustru atter i Tyrstrup, hvor de nu overtog Husholdningen paa Gaarden, til at begynde med for ca. 10 Personer, men efterhaanden undertiden for op imod de 50, da ogsaa Haandværkere og Daglejere til Dels maatte have Kosten med.

Den 20. 10. holdt de to Ledere deres første Konference, fra den 31. 10. begyndte de med de i Menigheden sædvanlige daglige Forsamlinger. Man fandt desuden Lejlighed til at besøge Øvrighedspersonerne i Haderslev og Sognepræsten i Tyrstrup for at opnaa en vis Medvind fra den Side.

Den 16. 11. var man færdig med Udmaalingen og Afsætningen af Gaderne og Byggepladserne; den 17. satte Briant i sin koinmende Have de første 6 Frugttræer — en fremsynet Mands nyttige Omtanke. Der skaffedes Sokkelsten til Veje, som tilhuggedes. Den 21. 11. indkom den første Skibsladning med Trælast og Kalk til Hejlsminde, hvor man havde faaet særlig Regeringstilladelse til at losse. Den 23. kørte de første Byggelæs ind paa Grunden, og Læskningen af Kalken tog sin Begyndelse. Der gravedes Brønd i det kommende Gæstgiveris Gaard.⁴⁷⁾

Det var saa tydeligt Briant, der stod for Styret og Sagerne. Prætorius rejste desuden den 13. 12. til København for at indgaa Ægteskab med Marie Jensen⁴⁸⁾ fra det derværende Societet, hvorefter han blev borte i 4 Maaneder. Imens var der Travlhed paa den nye Byggeplads. Jorden rystede under tunge Vognhjul's Last og i Forventningen om det nye, som her skulde rejse sig af dens Skød. Brødrevennen, Sognefoged Mathias Bøgh i Agtrup, Sdr. Bjert Sogn, fik i Opdrag at købe Sydlangager for Menighedens Regning. Den 14. 12. ankom Arndt og blev den 22. af Briant præsenteret for Myndighederne i Haderslev, uden at kunne eet dansk Ord naturligvis, men det var i de Tider beklageligvis — jo heller ingen Hindring. Julen fejredes i Husmenigheden paa Brødrenes festlige og højtidsfulde Vis. Nyt-aarsaften var der det sædvanlige Nadvermaaltid.

Det nye Aar havde store Ting i sit Skød. Da skulde jo Byen begynde at vokse frem, men da skulde ogsaa Hovedhensigten

med denne Brødreby's Rejsning blive aabenbar, nemlig at blive »et Lys, som skulde skinne til mange Sjæles Frelse i de danske Lande«.

II.

Fremvæksten.

1773—80.

1. Byggeri.

Byggekunsten er maaske Menneskers fornøjeligste og ædleste Arbejde. Den hører til vore oprindelige Instinkter og samtidig til vort aandelige Behov. Barnet elsker at bygge; den voksne ikke mindre, baade i ligefrem og overført Betydning. Fuglen bygger Rede; Mennesket bygger ogsaa sit Hjem, hvor Livet skal leves og Aanden skal trives. Byggetiden har altid Forventningens og Haabets Glæde over sig, som igen giver Styrke til Sind og Tanke.

Det var ogsaa Tilfældet i Christiansfelds bevægede Byggetid, som tog Fart med Aaret 1773. Briant maa betragtes som den ledende Mand paa Stedet, der forstod at sætte Humør over Arbejdet. Allerede den 5. 1. gjorde han Kontrakt med Muremester Høpfner i Haderslev om at bygge dette Aars 4 planlagte Huse. Derefter sørgede han for de til Husenes Fuldførelse nødvendige Bestillinger i Haderslev, Flensborg, Sverrig og Norge. Jo længere man kom hen paa Foraaret, des mere hobede Byggematerialerne sig op paa Pladsen. P. Henningsen i Egersund leverede Murstenene, P. A. Lorenzen i Flensborg Trælsten; men ogsaa en egen Teglovn indrettedes paa Tyrstrupgaards Mark. Den 9. 3. kom Høpfner med sine Svende og Haandlangere. Nu kunde der begyndes med Udgravningen af Byggegrundene. Et Skur paa det kommende Gæstgiveris Grund rejstes i Løbet af en Uge. Det skulde tjene som Opholdsrum for Haandværkere og Arbejdsmand.

Svarende til Brødreskik og Anledningens historiske Betydning skulde imidlertid den første Grundstensnedlæggelse ske paa højtidelig Maade. Den skulde have Karakter af en hellig

Handling, en Menighedshandling. Det var jo ikke et almindeligt Beboelseshus, men derimod en Menighedsbby, man vilde bygge paa Stedet. Som Tidspunkt for denne kirkelige Handling valgtes den 1. 4., som dog hemmeligholdtes for at undgaa alt for megen Tilstømning af nysgerrige. Alligevel var der, da Dagen oprandt, kommet en anselig Skare af fremmede, mest Brødrevenner fra Stepping, Haderslev og Flensborg, til Stedet, som sammen med Menigheden paa Stedet deltog i den af Briant ledede gudstjenestlige Fest, Begyndelsen til »Kristbyen Christiansfeld«. Der begyndtes Klokken 3 med Forsamling paa Tyrstrupgaard, hvor Briant mindede om det, som altid maatte være en Brødremenigheds faste Byggegrund, at Menighedens Ældste og Hoved, Jesus Kristus, var den førende og bærende i Foretagendet. Han sluttede med Ønsket om, at den planlagte By her paa Stedet maatte vokse frem til et Værksted for hans hellige Aand til Menighedens Vækst og Sjæles Frelse. Derefter gik man i højtidelig Procession, ført af Briant, til den Byggegrund i Bypladsens sydøstlige Hjørne, hvor Byens første Hus med Forsamlingssal og Brødrøstue skulde rejses. Syngende af den tyske Brødresalmebog gik man rundt om Pladsen og dannede saa en sluttet Kreds, medens Briant nedlagde den første Sten til Christiansfeld, mindende om Kristus som Menighedens Hovedhjørnesten. Derpaa lagde han al sin Sjæls Kraft ind i en Bøn for den nye By og Menighed, at Frelseren vilde vedkende sig den som et Fredens og Kærlighedens Sted, hvor hans Aand raadede og ledede, saa den maatte skinne som et Lys paa Stagen for sine Omgivelser. Afsyngelsen af den apostoliske Velsignelse sluttede den sakramentale Handling, som havde været kendetegnet af Herrens Nærhed. Herefter begav Forsamlingen sig syngende tilbage til Gaarden til et saakaldt »Kærlighedsmaaltid«, hvortil Arndt havde skrevet en Festsang.⁴⁰⁾

Vi faar her et Vidnesbyrd om Brødrenes Sans for at gøre Hverdagens smaa og store Begivenheder til festlige Højtider, der hjælper Menneskeaaanden til at løfte sig over Støvet.

Der byggedes nu Sommeren igennem samtidig paa de fire

projekterede Huse med Liv og Lyst, Flid og Energi. Den 3. 4. ankom den første af Menighedens egne Haandværkere og nye Indbyggere, nemlig Tømrmester J. C. Schramm fra Neusalz i Schlesien, som overtog Ledelsen af Tømrerarbejdet. Snart fulgte ogsaa en Del Snedkersvende efter. Den 19. 4. kom Prætorius med sin Hustru tilbage fra København.

I Slutningen af August var de to Familiehuse mod Syd færdige til at beboes og fra nu af at huse de daglige Forsamlinger, som hidtil havde været holdte paa Tyrstrupgaard. Den 13. 11., Festen for Jesu Ældsteembede i Menigheden, kunde Salen i Brødrehuset indvies, med samtidig ny Optagelse i Menigheden af to ugifte Brødre, Snedkersvendene Andr. Kiergaard fra Jylland og Jac. Volmar fra Thüringen, Førstegrøden i Christiansfeld, den ene fra den danske, den anden fra den tyske Nation. To andre ugifte Mænd og to Kvinder hindrede Loddet foreløbig i at blive optaget, skønt de var foreslaaede. De maatte vente til næste Lejlighed. Ogsaa Gæstgiveriet toges denne Sommer i Brug og fik straks nok at bestille under de foreliggende midlertidige Forhold. Kostgængerne flyttedes fra Gaarden til Gæstgiveren. Endnu et femte Hus, som ikke oprindelig var beregnet, naaede at blive færdigt i dette første Byggeaar, nemlig Tømrer Schramms, der byggedes for egen Regning og Næring.

I December Maaned var der efter Aarets travle Byggevirk-somhed tre Ting at melde til Regeringen i København: For det første til det Tyske Kancelli en Beretning om Christiansfelds Begyndelse og Vækst, dernæst til Rentekamret en Opgørelse over Byggesummen i Forventning om den tilstaaede 10 %'s Godtgørelse, og endelig til Økonomi- og Kommercekollegiet en Anmodning om at faa Bygningerne brandforsikrede, helst i Købstædernes fremfor i Amternes Brandkasse.⁵⁶⁾

Vi skal ikke følge Byggevirk-somheden videre i Enkelt-hederne. Den blev ikke mindre i de følgende Aar. I 1774 byggedes det store selvstændige Brødrekorhus, med senere Tilbygninger og Udvidelser, og endvidere to Privathuse; i 1775 to Privat-

huse; i 1776, atter den 1. 4., lagdes Grundstenen til den store Kirkebygning Vest for Kirkepladsen, der indviedes den 13. 8. 77 og fik tilbygget to Fløje i 95, endvidere et selvstændigt Søstrekorhus, der indviedes 3. 12. 76 og udvidedes senere. Dertil kom ogsaa i dette Aar et Privathus. Saaledes fortsattes der i jævnt Tempo med op til en 5—6 Huse hvert Aar, stigende mod Afslutningen af de ti Godtgørelsesaar i 1782, for saa midlertidigt at standse med Aaret 1784 og atter at tage til i 1790erne.⁵¹⁾

En Oversigt over Rentekamrets Udbetalinger til Christiansfeld giver følgende Beløb i Rdlr. og Skl.: 1774: 1450,21; 1775: 418,3; 1776: 648,4; 1777: 2221,6; 1778: 837,3; 1779: 740,16; 1780—81: 1633,17; 1782: 1259,32; 1783: 348,28^½); ialt 9558 Rdlr. 2^½ Skl., ganget med ti bliver det en Byggesum paa lige ved 100,000 Rdlr. i det første Tiaar af Byens Eksistens, efter den Tids Forhold et anseligt Stykke Arbejde.

Byens Byggestil er den samme, som man træffer overalt i Brødremenighedens Byer fra den Tid, »Overgang fra Rokoko til Empire«, ensartet, fornem og tiltalende i al sin Renhed og Enkeltbed, i Slægt med Brødremenighedens enkle og stærke Aand. Facadernes graagule Sten og Tagenes blegrode Tegl minder om det Ler, hvorefter de er taget, men den fuldendte Bygning om den Aand, der ogsaa rejste Mennesket »af Gruset i Naade«. De lige og rene Brostensgader forskønnedes af Lindetræer, som var skænkede af Brødrevennen, Gartner A. Vothmann i Sønderborg. Man kan ikke sige, at Byen var »færdigsyet«, inden dens Beboere kom, men den rejstes hurtigt efter en forud fastlagt Plan af Byens stadig voksende Befolkning. Den kunde ikke andet end virke indbydende paa dem, der fandt Vej til dens fredlyste Stilhed. Den var ogsaa tænkt at skulle være »en Himlens Forgaard paa Jord«. Særlig naar man kommer ad Vejene Syd fra til Byen, er Skønhedsindtrykket den Dag i Dag berigende.

Mod Nord og Syd indhegnedes Klosterbyen af udstrakte Haveanlæg, vel ikke just saa meget til Pryd som til Nytte for Husholdningerne, med Træfrugt og Grøntsager. Jorden var villig og ydedygtig under flittige og nænsomme Kvindehænder.

Mod Øst anlagdes og tilplantedes de dødes Have, »Gudsageren«, i den for Brødremenigheden ejendommelige Stil. Der er rigeligt med Plads, da Gravfreden ikke skal brydes, og derfor ingen Grave røres paany. Der er ingen Pynt af nogen Art, kun smaa ens Gravplader paa Gravene, der ligger i Rækker efter Dødsfaldet og fordelte paa Korene, — et nøgternt og utilsløret Billede paa Livets Forkrænkelighed, som kun Menighedens Opstandelsestro kan overvinde.

Een Ting synes de forudseende Bygmestre af Christiansfeld dog ikke helt at have undersøgt til Bunds, inden de valgte Byens Plads, nemlig Vandforsyningen, der jo altid har betinget en Bys Velvære. Taps Aa kommer fra Nord og flyder i en Bue Vest omkring Byen mod Øst til Havet. Her var Vand nok til Renselsesbrug. Men Drikkevandet synes ikke at have været tilfredsstillende. Paa Kirkepladsen var der bygget to Cisterner, som dog Kviksandet efterhaanden gjorde ubrugelige. I 1793 tænker man paa at lede en vandrig Kilde fra Kohaven ind i Byen, for derved at skaffe bedre Drikkevand.⁵³⁾

Christiansfeld vidner den Dag i Dag om svundne Tidens høje Kulturtrin og ædle Haandværkskunst, der forbandt det nyttige med det skønne. Men Æren herfor vil Brødrene selv tilskrive deres Hoved og Herre alene, som Spangenberg ved Slutningen af Grundlæggelsestiden, i 1780, skrev det til Ældsteraadet i Christiansfeld: »Vi anser det ikke for Menneskeværk, men for et Værk af Guds gode Haand, at denne lille Menighedsby er vokset frem.«⁵⁴⁾ Det vil altsaa sige, at Mennesker her følte sig staaende i Guds Tjeneste.

2. Haandværk.

Den tyske Haandværker har fra gammel Tid indtaget en førende Stilling i dette Fags Historie. Tyskland kan maaske mere end noget andet i særlig Grad betegnes som Haandværkets Land. Det er Haandværkerhjemmene, og ikke Militærkasernerne, der har skabt Tysklands egentlige Storhed, som det har faaet sit uforlignelige Udtryk i Schillers Digt om »Die Glo-

cke«. Denne gode og rige Tradition kom ogsaa Christiansfeld til Gavn, idet det fortrinsvis blev tyske Haandværkere, som indkaldtes og bosatte sig her paa Grænsen mellem Hertugdømmet og Kongeriget. Christiansfeld blev netop en udpræget Haandværkets By med frugtbare Tilløb til større Fabriksvirksomhed under den Tids Forudsætninger.

Blandt de første Haandværkere, der nedsatte sig i Christiansfeld, maa fremfor andre nævnes Skomagere og Skrædere, der leverede fremragende, moderne Arbejde. Efterhaanden var saa godt som alle Haandværkerfag repræsenterede i Byen. Blandt de mere fabriksmæssige Virksomheder, der med Tiden indrettedes, skal nævnes Lysestøberi og Sæbekogeri, Kattuntrykkeri, Uld- og Strømpevarefabrikation, Væveri, Farveri, Cigarspinderi og Tobaksfabrik, og endelig Christiansfelder-Specialiteten Honningkagefabrikken.

Jævnside hermed rørte sig fra 1774 i Søstrekoret de unge Kvinders flittige Hænder, der drev al Slags kvindeligt Haandarbejde, som Spinden, Vævning og Strikning, almindelig og finere Syning, deriblandt Forfærdigelse af Korsetter, Manchet-skjorter og lignende, endvidere Vask, Strykning og Blegen. Senere fik de desuden Beskæftigelse i Kostskolen for Piger og i Fabrikkerne. Ogsaa mange Tjenestepiger fandt Plads i Byens Hjem og Optagelse i Menigheden.

Arbejde har der ikke været Mangel paa, hvad jo samtidig vil sige, at der i Almindelighed har været gode Afsætningsmuligheder ud over Landet. Hertil bidrog vel for en Del Nyheden, som skulde prøves, og dernæst Byens store Vennekreds i Oplandet, men efterhaanden ogsaa det Ry for Soliditet og Prisbillighed, som Christiansfelder-Varerne fik. »Det er saa godt, som om det var fra æ' Felt«, er stadig et Mundheld paa Christiansfeld-Eggen.

Der hvilede en egen Velsignelse over Byens Hjem og Værksteder, der vel ogsaa havde en dybere Aarsag, den, vi nu vil standse lidt ved.

3. Menighed.

Brødrene havde under Forhandlingerne med de danske Myndigheder ikke ladet nogen i Tvivl om, at de ansaa Menighedsdannelsen som deres Hovedanliggende paa det nye Bosted. Skulde de, som Regeringen havde ønsket det, bidrage til at op-hjælpe Industrien i Landet, da maatte dette borgerlige Hverv komme i anden Række. Deres Opstaaen i sin Tid havde haft religiøse Aarsager. Denne Oprindelse maatte vedblivende hævd-
des, hvis de ikke skulde fornægte sig selv, men blive det Salt i Kirken, som de ansaa for at være deres Kald i Tiden.

Brødremenigheden fremstod i en Tid og paa et Sted, hvor Kirken var blevet gammel og fortæredes i indbyrdes Strid om Læren, idet denne var blevet til død, overleveret Bogstav fra Fortiden, i Stedet for, som Meningen var, til levende, virkende Aand i Nutiden. Da skete det, at Brødrene fik Øje paa det apostoliske Vidnesbyrd om Jesu sidste Vilje, »at de alle maa være eet i ham«. Heri fandt de Fornyelsen. De lod Kristi Fællesskabs-aand danne dem til en ny og levende Menighed, hvori Nadve-
ren naturligt fik den bærende Plads.

Det var denne unge, stærke Kristusmenighed, der kom til vore Lande og Egne og grundlagde Christiansfeld, som frem for noget andet skulde være en kristen Menighedsby, hvor Fælles-
skabet levedes. Det var denne religiøse Drivkraft, som var Sjæ-
len i dette mærkelige Foretagende. Det maa ikke glemmes.

Da Formaliteterne ved Tyrstrupgaards Overtagelse var i Orden, var det første, man gjorde, at gaa til Herrens Bord sam-
men for dermed at give den nye Begyndelse dens rette Indviel-
se. Brødrenes Fællesskabsliv, hvis vigtigste Centrum her til Lands hidtil havde været i Stepping, var dermed begyndt paa det nye Sted. Menigheden var til Stede, inden Byen byggedes.

Det var en given Ting, at denne lille Husmenighed paa Tyrstrupgaard dagligt styrkede sig ved Guds Ord og fælles Bøn og Sang. Selv om man endnu ikke indførte Brødremenighedens gudstjenstlige Skikke paa Stedet, levede man dog til Stadighed med i Modermenighedens faste Gudstjenesteliv. Efter at de to

Forstandere var vendt tilbage fra deres Rejse til Barby, og Fru Briant havde overtaget Husholdningen paa Gaarden, indførte man fra 31. 10. en mere fast Ordning. Foruden de daglige Morgen- og Aftenandagter bestemtes det, at der om Søndagen skulde holdes dansk Prædiken, om Mandagen læses af Menighedsbladet, om Tirsdagen holdes Sangtime, om Onsdagen Menighedsaften med skiftevis dansk og tysk Tale, om Torsdagen læses en Prædiken, om Fredagen være liturgisk Andagt og om Lørdagen Bibellæsning. Gudstjenestesproget var — med Undtagelse af de nævnte danske Tjenester, som Briant skulde lede — tysk. Iøvrigt skulde de to Forstandere skifte med at besørge Tjenesterne.⁵⁶⁾ Bestemmelsen om, at Søndagens Prædiken skulde holdes paa Dansk, er vel foreløbig taget af Hensyn til de tilstedeværende dansktalende Folk paa Gaarden. Men saasnart Menigheden forøgedes med tilflyttede tyske Medlemmer, der ikke forstod det danske Sprog, er man gaaet over til — ligesom om Onsdagen — skiftevis at benytte det danske og det tyske Sprog ved Søndagstjenesterne.

Vigtigere end Ordets offentlige Forkyndelse har Brødre- menigheden imidlertid altid anset den regelmæssige personlige Sjælesorg at være. Heri adskiller den sig i paafaldende Grad fra den officielle Kirke, idet den derved tillige minder om, at Nerven i et Hjems Liv jo heller ikke er Mundens Præken, men Hjertets Omsorg. Medens Prætorius var den, der stod for Prædikeembedet og i Forbindelse hermed ogsaa for den Undervisning, der blev givet, f. Eks. i Bibellæsningerne, var Briant og Hustru udsete til at forestaa Sjælesorgs-embedet.

Sjælesorgen kunde naturligvis finde Sted, naar som helst der var Trang eller Anledning til den. Men den havde ogsaa sin regelmæssige Gang, nemlig i det Privatskriftemaal, som skulde finde Sted forud for hver Nadverdeltagelse, dvs. en Gang maanedlig. Selve Nadvermaaltidet var derefter Højdepunktet og Kernen i Menighedens Fællesliv. Denne hellige Handling, Frelserens personlige Møde med sin Menighed, var og maatte

forblive et Mysterium, som ikke nærmere kunde eller skulde forklares.

Men for at betone, at Fællesskabet ikke blot skal opleves ved en kultisk Handling i Kirkerummet, men at det lige saa fuldt skal leves i og præge Hverdagslivet, især Menneskers saakaldte Selskabsliv, har man i Brødremenigheden genoptaget Urmenighedens saakaldte »Kærlighedsmaaltider«, hvor man under frie og festlige Former samles til en Kop The med Brød og iøvrigt nyder Samværrets Glæder under Sang og Tale. Familiens og Hverdagens Begivenheder gøres derved til Menighedsfester. Hele Menigheden betragtes som een stor Familie, der deler Sorger og Glæder med hinanden. Hverdagens Møje omgives af Søndagens Glaus. Det hellige gennemlyser og adler det verdslige Gøremaal.

Da Briants og Prætorius' Familiehuse toges i Brug i Slutningen af August 1773, flyttede ogsaa Forsamlingerne med til Christiansfeld. Den 13. 11. samme Aar blev Menighedssalen i det foreløbige Brødrekorhus taget i Brug. Til Indvielsesfesten havde der indfundet sig ca. 80 Medlemmer og Venner fra Diasporakredsene — saa mange, som Salen lige kunde rumme. Dagen derpaa, en Søndag, begyndtes der med offentlig Prædikogudstjeneste paa Stedet.⁵⁶⁾ Den var paa Tysk, der betragtedes som Hovedsproget i Menigheden. Men Hensynet til Danskerne i Byen forlangte, at man de Søndage, hvor der var tysk Formiddagsgudstjeneste, holdt en offentlig dansk Aftensangstjeneste. Der blev paa den Maade i disse Aar dansk Gudstjeneste hver Søndag, skiftevis Formiddag og Eftermiddag. Tiden for Formiddagstjenesten sattes af Hensyn til Gudstjenesten i Tyrstrup Sognekirke til Klokkeren 11.

Dermed indgik Christiansfeld da i Rækken af Landets faste Gudstjenestesteder. Noget for sig var den med sin Betoning af Menighedstanken, men tillige med Bevidstheden om dermed at opfylde en Mission i Landet. Som Prætorius udtrykte det ved Indvielsen, at Brødrene var kaldede til at danne »en filadelfisk

Menighed«⁵⁷⁾, det, som Grundtvig senere ansaa som specielt den nordiske Menigheds Opgave.

Ved den følgende maanedlige Nadvertjeneste, den 27. 11., var Prætorius og Briant for første Gang iførte deres hvide Nadverkaaber, der skal minde om Salighedsdragten. Den 1. 12. holdt man ogsaa i Christiansfeld den i Landet anordnede Bede- og Takkegudstjeneste for den lykkelige Udgang af Forhandlingerne angaaende Hertugdømmernes politiske Tilhørsforhold, og tillige for Kvægpestens Ophør og Aarets gode Høst. Prætorius holdt om Formiddagen den tyske Festprædiken og ledede »Bønnen paa Knæ for vor kære Konge«, medens Briant om Aftenen prædikede paa Dansk, hvortil en »fremmed Bonde fra den jydskke Grænse« havde indfundet sig. Næste Søndag, den 5. 12., overværede den første Tyrstrup'er, Daglejeren Th. Degn, Gudstjenesten i Brødresalen. Efterhaanden droges Omegnens Befolkning og Rejsende, der kom forbi, i større og større Tal mod Brødrebymen for at overvære en af dens Forsamlinger, deriblandt ogsaa et stort Antal Præster fra Statskirken og andre Standspersoner.

Brødrene saa med Glæde og Forventning paa den Opmærksomhed, som Christiansfeld vakte blandt Præsterne i Landet, som det fremgaar af følgende Ytring: »Nogle Nabopræster har gentagne Gange udbedt sig Besøg af os for at ses og tales ved i deres Hjem. Naar vi desuden véd, hvorledes ikke faa Præster her i Egnen tilskyndes til at gøre vort Bekendtskab og faar et blivende, velsignet Indtryk af deres Besøg hos os, saa kan vi ikke tro andet, end at vor kære Frelser gennem redeligt sindede og med os i Kærlighed forbundne evangeliske Præster her paa Egnen vil samle sig en ny og større Løn for sine Smerter.«⁵⁸⁾

Hertugdømmernes daværende Generalsuperintendent, Struensee, havde oprindeligt ikke set med Velvilje paa Christiansfelds Anlæggelse, men Brødrenes Tillid til ham overvandt efterhaanden hans Betænkeligheder og gjorde ham til en kærkommen Gæst i Menighedsbymen. Han kom der, hver Gang han hvert tredje Aar visiterede i Haderslev Provsti, første Gang 28. 5. 74

efter Prætorius' Indbydelse, derefter 28. 7. 77, da han paa Grund af Alder og Svaghed ikke mente at komme igen, 1. 7. 80, ved hvilken Lejlighed han kaldes Brødrenes »Ven«, 21. 6. 83, da han var »ualmindelig oplagt« og »inderlig vel tilpas paa dette Sted«, 16. 6. 86, og 27. 6. 89, som han mente nok sidste Gang. Hver Gang talte han til Menigheden paa Salen og var bag efter til Bords hos een af Lederne.

Den samme stigende Bevaagenhed nød den nye Menighedsby hos Landets verdslige Øvrighed. Efterhaanden aflagde Amtmændene fra de nærmest liggende Amter Besøg i Byen, saaledes v. Klingenberg, Haderslev, v. Haxthausen, Flensborg, v. Bielke, Tønder, v. Levetzow, Ribe, v. Hoffmann, Kolding, v. Adler fra Fyn. Ligesaa Borgmestrene fra de omkring liggende Købstæder, Neuhöffel, Haderslev, Kamphövener, Aabenraa, Junghans, Kolding. Ogsaa andre Standspersoner, Herredsfogeder, Amtsforvaltere, Toldforvaltere, Stadsfysikus'er, især mange høje Militære og Adelspersoner, fremtrædende Næringsdrivende o. a. forsømte ikke Lejligheden til at aflægge en Visit i den nye Industri- og Menighedsby.

Dertil kommer de mange besøgende Venner fra Brødrekredsen Landet over, der især indfandt sig til Festerne i større og større Tal. Særlig Paaskefesten, der i Brødremenigheden baade Langfredag og Paaskedag er liturgisk rigt udstyret, drog mange Gæster til Byen. Fra Bogense kom i 1776 et helt Selskab (17 i Tal) med Skib geunem Lille Bælt »for at se og besøge en Jesu Menighed«⁵⁹), som deres Præst, Lundager, fra Prædikestolen havde betegnet Byen. Det blev for mange ikke blot en Modesag, men ogsaa en Hjertesag at opnaa den Lykke at opholde sig en Stund i Christiansfeld og overvære en af Menighedens Forsamlinger. Det var Briant, som talte paa Dansk til Gæsterne og i Reglen ogsaa blev Sjælesørger for en stor Part af dem. Heri understøttedes han dog af de saakaldte »Fremmedførere«, der fik anvist hver deres Distrikt i Oplandet. Særlig Anden-Helligdagene var forbeholdt og helliget de Besøgende fra et voksende Opland.

Naturligvis udeblev heller ikke en vis Modstand fra Fjendernes Side. En Advokat Lorenzen, der lige efter Aabningen var taget ind paa Gæstgiveriet, gav sit »mod Frelseren og Brødrene fjendske Sindelag« til Kende paa en for disse »saarende Maade«. Men det gav saa Forstanderen Anledning til Formaning om, at »ingen i Christiansfeld nogensinde maatte gøre Frelseren Skam«. Ogsaa visse Præster gav deres Mishag til Kende overfor Brødrefolket, saaledes M. Meyland fra Fjelstrup ved sin Kollega A. Bertelsens Død og Begravelse i Tyrstrup i Aaret 1775. Der nævnes endvidere M. C. Böhme i Oksenvad, som skal have været »modvillig« stemt. Men efterhaanden synes Kritikken at være forstummet og Præsterne blevet »vundne«.

Med Menighedens gradvise Vækst udvidedes ogsaa dens kirkelige Betjening. De ugifte Brødre og Søstre fik hver deres særlige Sjælesørger, de snart paabegyndte Kostskoler (1775) ligeledes deres. Efterhaanden fremstod en selvstændig Menighedsby i Lighed med Brødrebyerne i andre Lande. I Sommeren 75 var Briant Deputeret fra Christiansfeld paa Unitetssynoden. I Vinteren 76—77, fra 30. 11.—17. 2., var Johannes v. Watteville og Hustru Benigna, Zinzendorfs Datter, paa Visitats i Christiansfeld og gennemgik i alle Enkeltheder Menighedens Tilstand — med megen Tilfredshed.

Det i Tro begyndte Værk var lykkedes over Forventning.

4. Forfatning.

Generalsuperintendent Struensee meddelte i Januar 1777 i Brev til Prætorius, at han paa »given Anledning havde bevidnet, at Brødrene stod paa den Augsburgske Bekendelses Grund og kun i Kirkeskikkene havde deres særlige Forfatning«. ⁶⁰⁾ Det stemmer med den almindelige Opfattelse og for saa vidt ogsaa med Brødrenes egen Bekendelse ved Koncessionens Udstedelse, men rummer alligevel ikke hele Sandheden om Brødremenigheden, der netop mener at have set dybere eller snarere videre i Nye Testamentes apostoliske Vidnesbyrd, end Luther saa og

gennemførte i sin polemiske Indstilling overfor den katolske Kirke. Her er mere end Luther; ellers har Brødremenigheden ikke nogen særlig Eksistensberettigelse. I Brødremenigheden findes netop det i sin positive evangeliske Udformning, som Luther kun saa i Karikaturen i den katolske Kirke, nemlig helligt Fællesskab, hellige Handlinger og Naadegavernes Præstedømme i Stedet for Pavedømme og Præstevælde. Luthers Daad er Bibelens og dermed Evangeliets Befrielse af menneskelige Baand, men først Brødremenigheden fuldbyrder i Virkeligheden den hertil svarende evangeliske Kirkedannelse. Som Luther har opdaget apostolisk Kristendom paa ny, har Zinzendorf genopdaget den apostoliske Kirke. Denne Reformation faar ogsaa afgørende Indflydelse paa Brødremenighedens kirkelige Forfatning, der netop viser sig at bryde nye Veje, som fører ud over Lutherdommens gængse Kirkeforstaaelse.

Der gik en rum Tid, inden Christiansfeld fik sin lovformelige Forfatning. Først i 1780 var det — efter adskillige forgæves »Forespørgsler« — Frelserens Vilje, at der fra Unitetsledelsen skulde sendes en Broder til Christiansfeld for at indføre den saakaldte »synodalmæssige Konstitution« for den nye Brødreby. Dertil bestemtes W. v. Wobeser, den nominelle Ejer af Tyrstrupgaard, der ved den Lejlighed for første Gang saa »sit« Gods i Danmark og den Koloniby, som var bygget paa dets »lange Agre«. Han ankom i Begyndelsen af September 80 og blev paa Stedet i godt 3 Maaneder.⁶¹⁾

Hidtil havde jo Prætorius og Briant haft Fuldmagt til at ordne Menighedens Anliggender. Prætorius havde til det Brug allerede i 73 udarbejdet et Udkast til en Menighedsforfatning for Byen. Det følger de gængse Bestemmelser for Brødremenigheder, som de var kendte og i Brug andre Steder, og han selv havde levet under dem, sidst i Gnadau. Dette Udkast blev nu af Lederne sammen med Wobeser grundigt gennemgaaet, derefter vedtaget og underskrevet af Menighedens samtlige Medlemmer. Forfatningen er — som venteligt — affattet paa Tysk og trykt i Barby 1781.⁶²⁾ Det blev siden overdraget Pastor Kastrup i Step-

ping at besørge en dansk Oversættelse. — Vi skal nu stifte lidt nærmere Bekendtskab med denne Christiansfeldts bærende »Trosregel«.

Til Indledning siges om Hovedsagen bl. a. følgende: »Hovedhensigten med denne Bebyggelse er fra vor Side i sandt Trosfællesskab, broderlig Kærlighed og Hjertets Enfold efter vor Herres sidste Vilje, Joh. Ev. 17, at bo tilsammen under vort eneste Kirkehoved Jesus Kristus og under hans hellige Aands naadige Ledelse, for under vort høje Landsstyres Beskyttelse og Varetægt at kunne føre et roligt og stille Levned i al Gudfrygtighed og Ærbarhed«.

Om Menighedens religiøse Grund siges derefter i Afsnit I: »Den hellige Skrift i gamle og nye Testamente er og bliver den eneste Regel og Rettesnor for vor Lære og vort Liv. Vi beken-der os til den uforandrede Augsburgske Konfessions Lære, fordi vi anser den for at være en ret og skriftmæssig Bekendelse af Troen. Men vi kan ikke hverken anerkende nogen Lære som vor Menigheds Lære eller selv bekende os til den, naar den ikke er i Overensstemmelse med Jesu og Apostlenes Lære«.

Den hellige Skrift stilles altsaa ubetinget over al anden Læreautoritet, der siden kan være opstaaet. Men iøvrigt holder man sig til Brødremenighedens Lære og Forfatning, uden dog derved at afskære Forbindelsen med de troende i andre Kirkekredse, — en Forbindelse, der tværtimod skal plejes og fremmes mest muligt. »Vi afskyer alt Religionshad«, hedder det, »som absolut stridende imod Kristi Sind«, og vi vil oprigtigt elske alle Guds Børn, under hvilken ydre kirkelig Forfatning de saa end findes, og anerkende dem som Brødre. »Med Religionsstridigheder vil vi ikke befatte os«. Vi vil blive ved den hellige Skrifts klare og uimodsigelige Grundsandheder og lade Jesus Kristus vor Herre og hans store Fortjeneste være det egentlige Emne for vor Samtale med alle religionsbeslægtede Folk.

Som Kendetegn paa en ret kristen Menighed fremhæves derefter først, »at Guds Ord prædikes purt og rent i den«, men

dernæst lige saa stærkt, at »dens Medlemmer ogsaa lever hel- ligt som Guds Børn«.

Det er denne »enfoldige Efterfølgelse af Jesus og hans Apostle«, som giver Brødremenigheden dens særprægede For- fatning, »den gamle apostoliske Kirkedisciplin«, som de selv siger. Herom taler Afsnit II, hvoraf de enkelte Menighedsin- stanser skal anføres.

Menighedens Ledelse udgøres af et »Eldsteraad«, be- staaende af de ledende Mænd og Kvinder paa Stedet. Dette Raad har alle vigtige Afgørelser i sin Haand og træffer disse under Helligaandens Ledelse, delvis ved Hjælp af Loddets Af- gårelse, for at undgaa i hvert Fald al personlig Vilkaarlighed. Af underordnede Raad findes derefter et for selve Menigheds- anliggenderne, »Korhjelperraadet«, dernæst et for Er- hvervsanliggender, »Opsynskollegiet«, og endelig et for Byanliggender, »Kommunalaadet«, sammensat af alle selvstændige Borgere i Byen.

Den udøvende Funktion ligger i Hænderne paa følgende dertil beskikkede Embedsfolk: a) Menighedshjælperen eller Sjælesørgeren, der skal »bære hele Menigheden paa sit Hjerte. Han fører Forsædet i Eldsteraadet; og af ham for- ventes hele Sammenholdet indenfor Menigheden«. b) Prædi- kanten eller Præsten. Der bør her lægges Mærke til, at Sjælesorgen er sat foran Forkyndelsen – modsat sædvanlig Op- fattelse indenfor Statskirkerne. c) Korhjelperne af begge Køn, som har Sjæleplejen indenfor de enkelte Kor og er de paa- gældende Kors aandelige Ledere. d) Menighedstjeneren eller Forstanderen, der forestaar det erhvervsmæssige og bistaas af de to Kortjenere i de ugifte Brødres henholdsvis Søstres Kor. e) Inspektørerne ved Kostskolerne. f) Bylægen. g) Fat- tigforstanderen. h) Organisten. i) Saltjenerne. k) Gade- og Natvægteren.

Den for Brødremenigheden ejendommelige Inddeling i Korsamfund siges ikke at have nogen religiøs eller borgerlig Begrundelse, men sker ifølge »Natur og Omstændigheder« for

derigennem bedre at kunne fremme de enkelte Medlemmers aandelige Udvikling og Sjæleplejen, og saa tillige for derved at kunne gennemføre »den nødvendige ydre Orden«. Korhusene, indenfor hvis Mure de enkelte Korsamfund lever deres religiøse og borgerlige Fællesliv i Arbejde og Fest, er »egentlig bestemte til at være Helligaandens Skoler«, altsaa i første Linje beregnede paa Medlemmernes aandelige Opdragelse.

Afsnit III behandler Forholdet til Herbergstatens Øvrighed, hvori Rom. 13 lægges til Grund.

Om Menighedstjenerne siges dernæst i Afsnit IV bl. a., at Menigheden maa føle sig som »eet Legeme« og de enkelte Medlemmer som dettes Lemmer hver især. Især de ledende Medlemmer, som bestrider et eller andet Embede, maa vide, at de er »Arbejdere og Tjenere«, altsaa ikke Snyltere og Herskere, og at de derfor bør »søge det, som er Herrens, og ikke deres eget«. Til Kaldelsen og Bestridelsen af et Embede (bibelsk: »en Tjeneste«) kræves ikke nogen ydre Eksamen eller sligt, men kun »det indre Kald fra Gud og Aandens Naadegave«. Naturligvis er al menneskelig Dygtiggørelse et vist Fortrin, men ikke nogen Betingelse, undtagen dog i Prædike- og Læreembederne. Embedernes Indehavere faar en mindre af Ældsteraadet skønsomt fastsat aarlig Gage. De beholder imidlertid deres Embede kun saa længe, »som den dertil fornødne Naade og Menighedens Tillid gives dem af Herren«. Opfylder de ikke disse to Betingelser, maa de træde tilbage i de menige Medlemmers Række.

Om disse menige Medlemmers Forhold handler de tre sidste Afsnit (V—VII), hvoraf skal anføres: Optagelsen i Menigheden sker ifølge Begæring derom, hvis Redelighed skal prøves af Ældsteraadet. Det staar dog enhver frit for igen at forlade Menigheden. Der skal altsaa ikke aflægges noget Slags Klosterløfte. Men iøvrigt er Medlemmerne i ydre og indre Ting fuldstændigt underkastede Ledelsens Kontrol og Omsorg. Det gælder især ogsaa paa det seksuelle Omraade, hvor man »til Forebyggelse af al Sjæleskade og Skam over Kristi Navn absolut holder paa begge Køns Adskillelse i tilbørlig Orden og An-

stændighed«. Hemmelige Forlovelser og den Slags taales ikke. Ægteskabsindgaaelsen er et Menighedsanliggende, naturligvis under fornøden Hensyntagen til de paagældendes frie Vilje. Ogsaa Børneopdragelsen er en Menighedssag, hvorved der lægges særlig Vægt paa Forældrenes gode Forbillede som Præster i deres eget Hus. Undervisningen og den dertil knyttede Skoleopdragelse finder Sted i Menighedens egne Anstalter.

Der bestaar ikke noget økonomisk Ejendomsfællesskab, selv om Menighedens hele Økonomi iøvrigt er et Fællesforetagende, idet de enkelte Mestres i Reglen arbejder for Menighedens Regning, men dog ogsaa kan slutte Kontrakt med Menigheden og saaledes bevare en vis Selvstændighed i Arbejde og Fortjeneste. De af Mestrene i Arbejde tagne Svende skal behandles som Brødre, og Lærlingene som deres egne Børn. De sidste skal hver Uge have en vis Fritid, som skal anvendes til Øvelser i Skrivning og Regning. —

Saavidt Forfatningen. Som man ser, bæres den af een Grundtanke: det evangeliske Fællesskabs, man kunde ogsaa sige: det kristne Hjemms Aand, som ikke nøjes med en Søndagskristendom, men vil gennemtrænge Hverdagens Liv og Gerøng og derfor ogsaa faar sine betydningsfulde sociale Konsekvenser. Brødremenigheden har i sit Menighedsliv faktisk foregrebet den senere sociale Lovgivning, hvorom der siden endnu skal tales.

Konfronteret med moderne Foreteelser bestaar det særlige ved Brødremenighedens Forfatning i dens konsekvente Gennemførelse af det bibelske Raads- og Tjenerprincip — modsat det verdslige, ogsaa i Statskirker indførte, enevældige Førerprincip. Man støtter sig til Jesu Ord som f. Eks. følgende fra Mat. 20, 25—28: »I véd, at Folkenes Fyrster hersker over dem, og de store bruger Myndighed over dem. Saaledes skal det ikke være iblandt eder; men den, som vil blive stor iblandt eder, han skal være eders Tjener; og den, som vil være den ypperste iblandt eder, han skal være eders Træl. Ligesom Menneskesønnen ikke er kommen for at lade sig tjene, men for at tjene

og give sit Liv til en Genløsning for mange«. Iøvrigt betragter man heri overensstemmende med Calvinismen — den synodale Forfatning som den eneste bibelske Konsekvens af Kristi centrale Livsindstilling og Evangeliets grundlæggende Aand. Der kan i Dag jo henvises til de frie »Broðerraad«, som faktisk altid viser sig at opstaa paa evangelisk Grund og med evangelisk Myndighed i Kamptider for Kristi Kirke.

De foreliggende Opgaver og de indtrædende Tvistemaal skal altsaa afgøres ved broderlig Raadslagning og gennemføres i Tjenestens, dvs. Kristi Aand. Herved viser Kirken bl. a. ogsaa sin mest afgjorte Forskel og Afstand fra Staten. Paa den ene Side Kristus og Mennesker i hans Tjeneste, paa den anden det prometeiske Menneske i sin egen Tjeneste, — Retfærdighed og Kærlighed overfor Magt og Tvang. Brøðremenigheden vil — i Overensstemmelse med dens Navn — paa den Maade vidne om det hellige Fællesskab, som alene giver Kirken dens Eksistensret og Kristendommen dens Missionsmulighed. Kun en Menighed af Brødre og Søstre i Fælleshjemmet har Ret til Kristensnavnet og endvidere Mulighed for Vækst.

Det turde have sin Interesse at gøre opmærksom paa denne Ting — i Ønsket om, at den maa erkendes indenfor de officielle Kirkerammer, ikke mindst i en Tid, hvor Statens dæmoniske Magt dyrkes i en uhyggelig Grad. Thi her alene — og ikke i en dekadent demokratisk Humanisme — findes denne frygtelige, Blod krævende Dæmons Banemand. Kun Kristi Kirke er i Stand til at overvinde Diktatordæmonien.

5. Jonathan Briant.

Ved Indførelsen af Christiansfeldts Menighedsforfatning i Aaret 1780 lykkedes det ikke at faa Jonathan Briant anbragt i et for ham passende Embede. Skønt han som en af Byens Grundlæggere, ja, den mest fremtrædende og betydeligste af disse, var selvskrevet til at overtage det ledende Embede paa Stedet, og ogsaa af Overledelsen i Tyskland — som naturligt

— var foreslaaet hertil, lod det sig ikke gøre — ene og alene, fordi Loddet ikke godkendte hans Valg. Og Loddets Afgørelse bøjede man sig for som Frelserens Vilje, skønt man ikke forstod, men snarere misbilligede Udfaldet. Briants hidtidige Plads blev indtaget af Christian Salomo Dober, en Ætling af den kendte tyske Brødre-Slægt, der stod i forreste Linje i Menighedens Grundlæggelsestid.

Denne uventede Afsked med Christiansfeld, hvor Briant nu efter de rige Begynderaar pludseligt var blevet sat uden for Tjeneste, og saa maaske ogsaa den Omstændighed, at han jo var Udlænding, har imidlertid bevirket, at hans Navn og Indsats i Christiansfelds Historie i nogen Grad er gaaet i Glemme, i hvert Fald hidtil ikke har faaet den Plads, som historisk tilkommer ham.⁶³⁾ Herpaa vilde jeg gerne ved denne Lejlighed raade lidt Bod, idet jeg — støttende mig til den af ham selv forfattede, trykte Levnedsbeskrivelse⁶⁴⁾ og de Arkivalier vedrørende ham, der foreligger — skal forsøge at give et kort Rids af hans Liv og hans Personlighed.

Jonathan (de) Briant var, som allerede nævnt, Svensker af Fødsel, født i Stockholm den 31. 8. 1726. Faderen, som igen var Søn af indvandrede Hugenotter fra Frankrig, havde her Ansættelse som Krigsraad, Moderen, født Husgavet, var af finsk Afstamning. Morfaderen havde været i russisk Fangenskab. Krigsraadens Hjem var opvakt og havde Forbindelse med separatistiske Kredse. Sønnens Opdragelse lededes i samme Retning. Som ni Aars Dreng var han Vidne til en Separatistfloks Udvandring. I Bibelen blev han godt hjemme og standsede her især ved Skildringen af den apostoliske Menighed i Apostlenes Gerninger, alle saakaldte Sværmeres og Separatisters lyse Drøm. Men ogsaa Herrnhutere kom i hans Barndomshjem; og en herrnhutisk Sangbog samt Chr. Davids Beskrivelse af Herrnhut faldt i hans Hænder. Herved gjordes han opmærksom paa, at den apostoliske Menighed jo faktisk var genopstaaet i Brødremenigheden; og Længslen efter at se og leve i en saadan Menighed styrkedes i hans Sind.

Alt dette maa dog kaldes overspændte Drengfantasier, selv om disse ogsaa har været med til at bestemme den voksne Mands Livsretning. I 1739 flyttede han sammén med sine Forældre til Karlskrona og kom her — i Konfirmationsalderen — under stærk Paavirkning af en Vækkelsesprædikant, hvis Gudstjenester han flittigt besøgte, med det Resultat, at han satte sig for at leve et dydigt Ungdomsliv. Han nævner selv intet om, at han er blevet konfirmeret.

Han fik nu selv Lyst til at studere Teologi og blive Præst, men Forældrene ønskede, at han skulde gaa Juristvejen og fik ham (1742) ansat som juridisk Volontør i Krigsministeriet. Paa Kontoret her fik han daglig Omgang med en oprigtig Mystiker, som gav ham Jakob Böhmes og Madame Guyons Skrifter at læse. Paa dette Tidspunkt vovede han ogsaa for første Gang at gaa til Alters (1743).

Nu fulgte en Tid med urolige og gærende Sjælstilstande, skiftende fra streng moralsk, undertiden asketisk Levevis til Vandringer paa Afgrundens Rand, der dog altid endte i Anger og Sønderknuselse med Raab om Guds Barmhertighed. Atter blev det en Præst, der kom den unge til Hjælp, men denne Gang en tidligere Bodsprædikant, der nu forkyndte den fulde Naade i Jesu Blod. Under dennes — flittigt besøgte — Gudstjenester fandt den søgende Freden (1745), og efterhaanden ogsaa det rette evangeliske Syn paa de ydre Ting, hvilke hans »sværmeriske« Fortid havde ladet ham se i et skævt asketisk Lys. Sammen med Faderen kom han nu — trods Moderens Advarsel — i livligere Forbindelse med Brødrene i Hovedstaden, læste evangeliske Skrifter og opbyggedes særligt ved Zinzendorfs »Berliner Taler« om Jesus som Forsoneren.

En egentlig »Bodskamp« og pludselig Omvendelse synes Briant ikke at have oplevet, men gennem forskellige Tilløb eller snarere Dragelser voksede han under »Kristus-Menighedens« Varme efterhaanden frem til selvstændigt Trosliv. Det var saa afgjort gennem Guds Godhed, at hans »af Naturen saa stolte og selvglade Hjerte«, som han selv udtrykker sig, eller

psykologisk udtrykt: denne kraftige og evnerige Karakter blev ledet til kristen Omvendelse. Da han paa sin Bøn havde faaet Forvisningen om sine Synders naadige Forladelse for Jesu Skyld, drog han sin Vej med Glæde, »undertiden saa let som en Fugl, der af Buret er sluppet ud i den frie Luft«. Nu kunde han ogsaa med Frimodighed og Tak igen gaa til Herrens Bord (1746).

Broder Wernich drog ham herefter med ind i Societetsarbejdet paa Stedet som Medhjælper blandt de ugifte Brødre (ca. 70), den Tids kristne Ungdomsforening. Herved modnedes hans kristne Anskuelse mere og mere, — »ikke det, der foregaar inde i os, men det, som er foregaaet uden for os (den blodige Forsoning for 1700 Aar siden) er det afgørende«, eller udtrykt i en herrnhutisk Salmelinje, som nu blev hans Valgsprog: »Sein Blut hat er vergossen für mich armes Würmelein«. Herrnhuterne er »evangeliske« i deres Pietisme.

Efter Moderens Død i 1748 besluttede Briant — efter vigen- de Modstand fra sin Families Side — at rejse til tyske Brødre- menigheder. En Slægtnings Død i Gravenhaag (Holland) og egen paakrævet Rekreation lod ham faa bevilget en 4 Maaneders Orlov, som han anvendte til at rejse til Amsterdam og Zeist, og derfra til Herrnhag i Wetterau (Thüringen), hvor den fordrevne Herrnhut-Menighed for Tiden havde slaaet sig ned. En Ansøgning hjem om Afskedigelse fra hans Embede blev fore- løbig afslaaet; han fik i Stedet med fuld Gage sin Orlov forlæn- get til et helt Aar, men derefter sin Afsked i Naade fra den svenske Statstjeneste.

Det var i Brødremenighedens saakaldte »Sigtningstid« (1748 -50), at Briant som 22-aarig kom til Menigheden, — den Tid, der er kendetegnet ved Urmenighedens gamle eskatologiske Kraft, men ogsaa dens dæmoniske Fære, med stærke og dragende Udtryk for Menighedens Himmerigsglæde, men ogsaa med Fri- stelsens Snarer og Bedrag, — en stor eller en lille Tid, alt efter som man ser paa dens skinnende og varme Lys eller dens mørke Skygger, for Menighedens troende selv dog altid paa Linje med Urmenighedens gyldne Tid. Den nyankomne saa paa

nært Hold godt nok Skyggerne, men kunde ikke frastødes af disse, da »alt i Menigheden var ham stort og herligt«.

Der blev ogsaa hurtigt Brug for den nye Proselyts Arbejds-kraft. I Efteraaret 48 sendtes han til Kaichen i Nærheden af Herrnhaag for at tage sig af de vakte der og samtidig at gaa en Herredsfoged til Haande og være Huslærer for dennes Søn. Næste Aar (49) blev han optaget i Menigheden, og i det følgende (50) kaldet til Marienborn, hvor han overværede Synoden og lærte Zinzendorf at kende. Han uddannede sig nu yderligere i fremmede Sprog (engelsk og fransk), saa han 1754—62 kunde virke som Lærer ved Menighedens Pædagogium (Gymnasium). I disse Aar gjorde han ogsaa et Forsøg med at oversætte Zinzendorfs Sange til Svensk, af hvilke nogle skal være blevne optagne i den 1767 i Reval udkomne svenske Salmebog. Briant har saaledes i de 14 Aar, han opholdt sig i Menighedens Centrum, smagt noget af den første Tids Kærlighed og tør henregnes blandt Stifterens direkte Disciple.

Det har sikkert været den nordiske Brøders Brugbarhed — maaske tillige imødekommende en vis Hjemlængsel hos denne, — som blev Aarsagen til, at Briant i 1762 kaldtes til at forestaa Betjeningen af de ugifte Brødre i København (paa det Tidspunkt ca. 90 Medlemmer). Han afløste heri Michael Crøger. 1764 fik han tillige overdraget Agentvirksomheden for Brødremenighedens Missionsanliggender i de danske Lande. Denne Post gav ham Anledning til mange Forhandlinger med de danske Myn-digheder og Lejlighed til at forbedre Brødrenes Omdømme paa disse toneangivende Steder, hvilket — som allerede omtalt — ikke har været uden Betydning for det historisk set betydningsfuldste Hverv, han siden fik overdraget, nemlig Medhjælpen ved Grundlæggelsen af Christiansfeld. Han blev i Virkeligheden Redskabet til Gennemførelsen af Zinzendorfs oprindelige Planer i de danske Riger. I sin Københavns Tid færdedes han bl. a. ogsaa i Huset hos Brødrene Stolberg — aabenbart til gensidigt Udbytte.

Efter i Brødreanliggender ogsaa at have foretaget en Del

Rejser i disse Aar, bl. a. til Sverige og Hertugdømmerne, fik han i 1770 betroet Tilsynet med hele den danske Diaspora (»indre Mission«), med Bopæl i Flensborg, vel den betydeligste danske Udfaldshavn paa det Tidspunkt. Denne omfattende Landstjeneste nødvendiggjorde Indehaverens Giftermaal, som atter fik en vis historisk Betydning, idet Valget faldt paa en dansk Kvinde, Maria Isager fra Herregaarden Hindsels paa Thyholm, der for Tiden opholdt sig i Herrnhut. Det blev — som tidligere omtalt — denne Søsters Familiekapital, som kom til at danne det økonomiske Grundlag for Christiansfelds lykkelige Start.

Om Briants energiske Deltagelse i Christiansfelds første Rejsning og Fremvækst er der allerede tilstrækkeligt talt i det foregaaende; men lad ham nu ogsaa selv faa Ordet gennem Gengivelsen af et opbevaret Memorandum fra 1783, afgivet i Anledning af, at hans egen By afslog at indløse det Familiehus, som han i sin Tid havde ladet bygge for egen Regning. Selv om Aktstykket altsaa er et Selvforsvar i et Pengeanliggende og maa bedømmes i dette for Forfatteren lidt usympatiske Lys, saa giver det dog — ved Siden af dets saglige Oplysninger — et godt Indtryk af Briants hele sjælelige Styrke. Det lyder i Oversættelse fra Tysk:

»P. M.

1) Er det bekendt, at Anlæggelsen af Christiansfeld, baade den indre og ydre Opbygning af den paa dette Sted fremvoksende Menighed, fra Begyndelsen af er blevet overdraget mig uden min Begæring og Ansøgning; endvidere at jeg dengang for egen Regning har foretaget mange Rejser dels til Tyrstrupgaard, dels i Holsten (d. e. Slesvig) og til Jylland, for at rejse en Kapital forud til den første Bebyggelse — de mange Korrespondancer og Anstrengelser ikke at nævne — og at jeg saa, da ingen Kapital var at faa, formaaede min Svigerfader til under Pantsætning af hans Gods at skaffe mig en saadan, hvormed Begyndelsen saa kunde blive gjort.

2) At jeg dernæst brugte denne Kapital 9000 Rdlr. til Anlæggelsen, uden at tage de til mit Underhold henhørende

Renter af Menighedskassen, og til Slut skænkede Menigheden det ene Tusind.

3) Til mit Hverv hørte en Bolig i Christiansfeld. Jeg havde altsaa straks kunnet og skullet skrive mit Hus paa Menighedskassens Regning; og havde jeg dengang tillige ladet det bygge større, saa havde jeg med saa meget større Bekvemmelighed kunnet have de kære ugifte Søstre boende hos mig i de første Aar.

4) At jeg i næsten 9 Aar har tjent denne Menighed uden Salær, har gjort mange Rejser for at samle Bidrag, har vedrørende Christiansfeld korresponderet for egen Regning, selv har givet anselige Bidrag til den første Indretning af Korhusene, ogsaa til Familiehuse, ligesaa til Kirkesalens Bygning. Dette Beløb overstiger langt Byggeomkostningerne ved mit eget Hus.

5) At jeg sammen med Broder Prætorius i Aaret 1772 blev kaldt til Barby for med Unitets Ældste Conferencen at træffe Aftale om Planen for Anlæggelsen og den første Besættelse af Embederne; at jeg betalte min og hans Rejse af min Kasse, Opholdet paa Stedet ikke at nævne.

6) At jeg i Aaret 1775 som Menighedens Deputeret blev sendt til Synoden i Barby, uden endnu at have faaet noget til Rejsen eller Opholdet der.

7) At jeg i Aaret 1776 til Bestridelse af Visitators Rejseomkostninger — dengang Broder Johannes og hans Benigna var i Christiansfeld, og hans Hen- og Hjemrejse kostede alene 300 Rdlr. — ikke fik mere end 100 Rdlr. Godtgørelse af Christiansfeld.

8) At jeg med megen Omhu altid har været bestræbt paa dels at spare Menigheden for Udgifter, dels at samle Bidrag til Forøgelse af dens Fonds, hvilke Frelseren i mine Administrationsaar ogsaa rigeligt har velsignet, det fremgaar af disse Aars Regnskaber og skulde ikke glemmes.

9) Naar Menighedskassen efter Overvejelsen af disse Punkter nu godtgjorde mig de 3700 Rdlr., som mit Hus har kostet, saa vilde det kun være en lille Part af det, som en Modregning

vilde udgøre; men jeg har besluttet at overlade Huset med samtlige Redskaber og nogle Køkkenmøbler til Menighedskassen for 3300 Rdlr., for nu engang at komme til en Afslutning.«^{64a})

Briant var, som det fremgaar af Christiansfelds vrangvillige Holdning overfor hans Ønske om Overtagelse af hans Hus, vel ikke just elsket paa Stedet. Grunden har efter al Sandsynlighed været hans overlegne Dygtighed, der satte alle andre i Skygge, men ogsaa gav ham en vis Selvbevidsthed, der ikke lod ham sætte sit eget Lys under Skæppen. Men der er vist ingen Tvivl om, at kun en Mand med slige aktive Evner har formaaet at sætte det igennem, som faktisk er præsteret under Christiansfelds Grundlæggelse. Det var jo dog et større økonomisk Foretagende, og ingenlunde uden en vis Risiko. Menneskeligt set tilkommer Æren for Foretagendets Held Briant og egentlig ham alene.

At det imidlertid ikke blot var Briants menneskelige Dygtighed, men ogsaa hans Gudsfrygt og Fromhed, der gav ham hans Position i Menigheden, skal vi endnu faa rigelig Lejlighed til at se.

Ledelsen i Sachsen var aabenbart lidt bedrøvet over at miste Briant paa den ledende Post i den unge Menighedsby. Men baade den og Briant selv tog Afgørelsen — uden nogen Antydning af Bebrejdelse — af Herrens Haand og regnede med, at der maatte være større Opgaver henlagt til Broder Briant. Forløbig skulde Menigheden der gøre ham Opholdet saa behageligt og fornøjeligt som muligt, og han selv med desto større Iver tage sig af sit gamle Kald: Omsorgen for den danske Diaspora. Der viste sig ogsaa ret snart en ny Udvej til at tage Briants Evner i Brug i Menighedens Tjeneste. Samme Aar (1780) fik han nemlig en Kaldelse til at »betjene Guds Værk som Helhed i de danske Lande«, med Bopæl i København. Han blev altsaa dermed Brødrenes ledende Mand i hele Landet. I Christiansfeld skulde han, naar han var til Stede, have Adgang som Gæst til Ældsteraadets Forhandlinger, eftersom han »sta-

dig vil have sin Glæde over Christiansfelds Vækst, idet den kære Frelser jo hovedsagelig har brugt ham til denne Menigheds Grundlæggelse«. Han faar fra Hovedledelsen en Løn af 300 Rdlr., medens Christiansfeld anmodes om at skyde 100 til for de Tjenester, han vil kunne yde Byen hos Myndighederne i København. Christiansfeld var ikke særlig villig til at yde dette Løntilskud, og Overledelsen maatte gentagne Gange minde Menigheden om dens frivillige Pligt i saa Henseende, hvorved man hver Gang fik Lejlighed til at omtale Briants Fortjeneste for Kolonien. »Han har Hovedandelen i Christiansfelds Grundlæggelse og Vækst«, siges der.⁶⁶⁾

Forinden Briant kunde tiltræde sit nye Embede, var det døg for hans Tjenestes Skyld nødvendigt at faa ham gift igen. Han var nemlig i 1778 blevet Enkemand efter hans første Hustrus tidlige Død af en tiltagende Brystsyge. I samme Uge som Hustruen var forresten ogsaa hans Svigerfader død i Christiansfeld, hvortil han og hans Hustru var flyttede efter Gaardens Salg i 74. Den til Briant udsete — og af ham selv villigt antagne — Hustru var en Enke, Charlotte Louise v. Hermsdorf, født v. Marschall. Til Vielsen og Instruksmodtagelse maatte han saa først rejse til Sachsen, hvorfra han derefter tog direkte til København og overtog sin Stilling i 1781.

Paa sin Vis var denne nye Stilling tænkt at skulle erstatte den Funktion, som Prætorius sen. havde haft i København gennem Aarene. Denne var efter sin Afsked (i 79) paa sine gamle Dage flyttet til Sønmen i Christiansfeld (død 81). Men Briants Udøvelse af sit Hverv kom til at blive af langt større Betydning end Forgængerens. Han var jo ogsaa fra sin tidligere Virksomhed i København godt kendt med Forholdene paa Stedet og fandt hurtigt ny og frugtbar Indgang paa de afgørende Steder. Herom faar vi et levende Indtryk af de hyppige Breve, han i disse Aar (1781—84) sendte til sin Efterfølger Dober i Christiansfeld. Jeg skal citere visse Ting af dem, i første Linje for dergennem at give et Bidrag til Briants Karakteristik.

Med sin juridiske Viden og kirkelige Position har Briant

vidst at skaffe sig Adgang til de højeste Regeringspersoner. Man har aabenbart ikke kunnet faa Ro for denne paagaende Brødreagent og har saa ladet ham komme og tale sin Sag. Og man har derved vist i Regelen vundet en vis Agtelse for hans Nidkærhed og Velvilje for hans Anliggende. Han sparede heller ikke paa en Foræring i Form af Christiansfelder Tørklæder, Lys o. lign., opnaaede ogsaa undertiden en Bestilling paa Varer fra Fabrikkerne der. Han siger ligefrem, at der skal »smøres« og »skubbes« paa de rette Steder, naar en Sag skal føres heldigt igennem hos de høje Herrer i Kollegierne, hvilke man iøvrigt helst skal omgaas »allerunderdanigst« (fein submiss). Men saa var han ogsaa paa den anden Side Mand for at faa Gang i en Ting og sætte Ministerialtempoet op.

Foruden de løbende Forretninger, fortrinsvis angaaende Missionen i de danske Kolonier, og nogle mindre Sager vedrørende Post, Veje og Brandkasse, var der særlig tre Brødre-Anliggender, som i disse Aar var paa Dagsordenen, nemlig: 1) Koncession til eget Hus og offentlige Forsamlinger i København, hvor Societetet nu talte over 400 Medlemmer, 2) Forlængelse af Friaarene for Christiansfelds Fabrikker, som udløb i 82, 3) Ordning af Lavssagen mellem Haandværkerne i Christiansfeld og i Haderslev. De to første Ting lykkedes det Briant at føre til en heldig Afslutning. Societetet i København erhvervede Grund og byggede eget Hus i Stormgade, hvis Sal naaede at blive indviet (3. 10. 84), inden Briant igen forlod Landet. Forlængelsen af Friaarene blev tilstaaet, trods Modstand fra Fabrikker i København. I den sidste Sag hindrede Briant ved sin kraftige Indgriben en Afgørelse til Ugunst for Brødrene og holdt derved Spørgsmaalet aabent.

I Brevene fortæller Briant nu, hvorledes han ikke blot nøjedes med at indgive de paagældende Ansøgninger ad den foreskrevne Vej, men ogsaa tidligt og silde var paa Færde for personligt at anbefale sine Sager hos de fungerende Ministre og deres Embedsmænd.

Hos Kabinetministeren, Guldbérg, var han flere Gange i

Audiens angaaende Hus-Sagen, hvorhos ogsaa de Christiansfeldske Anliggender blev bragt paa Bane. Men hans Forhold til denne danske og konservative Statsmand synes — som forresten venteligt — ikke at have været særlig varmt. Han bemærker kun, at Guldberg havde forlangt at faa alle Skrivelser affattet paa Dansk og ikke — som det var Sædvane i Dokumenter fra Brødremenigheden — paa Tysk. Briant har ogsaa beredvilligt og med Overledelsens Samtykke lovet at oversætte de Skrivelser, der skulde forelægges Statsministerens Ressort. Guldberg har formodentlig ikke set med nogen synderlig Sympati paa Christiansfeld og den tyske Indflydelse, som udøvedes gennem dette Etablissement.

I saa Henseende laa Forholdet noget anderledes med Hensyn til C. L. Stemann, E. Schimmelmänn, A. P. Bernstorff og C. D. Reventlow, som alle havde Forbindelser i Hertugdømmerne. Schimmelmänn og Bernstorff har Briant endda haft Lejlighed til en enkelt Gang at gøre sin Opvartning ude paa deres respektive Landsteder.

I Anledning af Stemanns Afsked som Minister og Udnævnelse til Amtmand i Haderslev ved Kabinettsforandringen i 1784 skriver Briant til Dober i Christiansfeld, at denne nu snarest maa ansøge om en Privataudiens hos den nye Amtmand. Han giver samtidig nogle Vink, hvorledes Dober skal optræde ved denne Lejlighed, sikkert tillige et Billede af sin egen Maade at finde Indgang paa. Jeg gengiver i Oversættelse:

»Du udtaler først din Beklagelse over, at du og dit Etablissement har mistet ham i Ministeriet, og Landet ikke mere har ham der, men til Gengæld ogsaa din Glæde over, at Gud har maget det saadan, at han fik dette Amt, som det eneste i Landet, i hvilket en Brødre-Menighed er etableret, fordi du troede, at han kendte Brødre-Menigheden, dens Forfatning og dens Hensigter, og han allerede ved Menighedens Fremstaaen og Koncessionens Stadfæstelse har været et Redskab i Guds Haand og pp. Du gør herefter vel i at koncentrere alle vore Ønsker derhen: At vi venter at være beskyttede ved Koncessionens Bog-

stav og Kongens Ord, paa hvis Ord alle vore Kolonister er kommet hid og har etableret sig her pp. .... Senere skal du gøre ham gentagne Opvartninger med hjertelige (cordate) Forestillinger .... saa han kan faa Tillid til os og forstaa, at man er oprigtig. Naar hans Gemalinde og Børn fremtidig skulde komme paa Besøg, saa kunde smaa Gaver og Glæder, som man ofrede paa dem, ogsaa fra den Side have sine gode Virkninger (Effecte). Jeg har talt udførligt med ham, og efter min Art ligefrem (naturell) og ugenert, og jeg føler altid, at han har noget tilovers for mig. Iøvrigt lover han ikke meget, men stiller én snarere Spørgsmaal (Objectiones), paa hvilke man maa være fattet paa at svare. Det Gode har han, som mange Amtmænd savner, at han ser med egne Øjne, og det er altid godt for en Menighed .... Han spurgte efter Cabinet-Arbejde.⁶⁶⁾

Dette Brudstykke giver vist et godt Billede baade af den energiske og kloge Briant og tillige af den forsigtige og selvstændige Stemann.

Schimmelmamm synes at have været den mest imødekommende med Hensyn til Christiansfelds Ønsker, (»har vist sig som en Ven af Brødrene«, skriver Briant). Hos ham spillede vel samtidig et vist Forretningsspørgsmaal med ind, idet han var ivrig efter at levere spundet Garn fra sine Godser til Væverierne i Christiansfeld. Briant anbefaler denne Handelsforbindelse og mener, at man endda skulde gaa saa vidt at »sende en Christiansfelder Søster, der var en god Spinder, hen for i nogle Uger at undervise hans Bønderpiger endnu bedre i Fin-Spinden«. »Hvad man kan gøre denne Herre til Gunst, skulde man billigvis gøre«, mener Briant, i Haab naturligvis om Forbindelsens gode Tilbagevirkning for Christiansfeld.⁶⁸⁾

Ogsaa hos Bernstorff fandt han, som han skriver efter sit Privatbesøg hos denne, »den bedste Lejlighed til at dvæle en god Stund og tale ud om alt«. Og han fik det Indtryk, at Bernstorff var gunstigt stemt overfor Brødrene, »fordi deres Lære var i Overensstemmelse med Skriften, deres Vandel og Indretninger eksemplariske, deres Flid og Industri til Statens Gavn, og

de gjorde sig fortjent til Myndighedernes Understøttelse.«⁶⁹) Om Reventlows »Imødekommenhed og Billighed, hvortil Frelseren har ledet hans Hjerte«, kan han heller ikke blive færdig med at fortælle.⁷⁰)

Og at de høje Ministres Ord ikke blot var høflige Udtryk for at blive den paatrængende kvit, viser jo deres senere Handlinger. Briant satte virkelig det igennem, som han havde sat sig for, ogsaa gennem den Modstand, han mødte. Han nævner her Schütz⁷¹) og Carstens⁷²) i det Tyske Kancelli, hvilke han maatte tage sin Tørn med. Det gjaldt saaledes i Lavssagen, hvori disse var tilbøjelige til at tage Haderslev Haandværkernes Parti. »Der lød det helt anderledes«, skriver han efter en Samtale med Schütz. »Ikke blot at det paagældende Punkt (i Koncessionen) trængte til Fortolkning, men at Christiansfeld var rig og uden Gæld, Haderslev derimod fattig. Der flyttede mange rige Folk til Christiansfeld, som bragte deres Formue med; der kom ofte Testamenter ind til Kacelliet, som var bestemte der hen osv. Han mente, at en større Affindelsessum til Byen saa vel som til de derværende Haandværkere endnu vilde være den billigste Udvej. Jeg havde her noget at kæmpe igennem. Han sagde, at Ansøgningen nu vilde blive sendt tilbage til Statholderskabet (paa Gottorp), og aumodede mig om at komme igen om nogle Uger. Nu paatænker jeg at sætte et kraftigt Memorandum sammen og se til, hvad der er at gøre. En Gordisk Knude (Nodus Gordonis) vil denne Sag altid forblive. Dog den kære Frelser kan løse den.«⁷³) Memorandum'et blev i hvert Fald indgivet.

Briant fortæller yderligere i et Par Breve, hvorledes han personligt hjalp til i Sagen, i hvis Forløb han pludseligt stilledes overfor et udarbejdet Reglement fra Regeringens Side. »Jeg har gjort, hvad der stod i min Magt, for at sætte Sagen i det rette Lys overfor Gehejmerraad (Guldberg). Han overtog Præsentationen«. Skrivelsen var saa blevet »tilstillet (Tyske) Kancelli, med Hoffets Anbefaling.« Briant fortsætter: »Jeg gjorde dettes Chef, Hr. Gehejmerraad Carstens, min Opvartning. Jeg kan godt mærke, at Sagen allerede er gaaet igennem Stat-

holderskabet, før de fremsatte det paagældende Reglement overfor Forstanderne (i Christiansfeld). Og maaske er endda det foreliggende Projekt kommet fra selve Kancelliet. Han mente, man burde selvfølgelig tænke paa Christiansfeld, men at man ogsaa maatte huske paa Haderslev. Det paagældende Punkt i Koncessionen skulde være uklart og kunne forklares paa to Maader. Det tilkom altsaa Kongen at fortolke det. Den kære Frelser gav mig Frimodighed til at tale mandigt i denne Sag: Dette Punkt var aldeles ikke dunkelt og kunde slet ikke forklares anderledes, end det lød. Kongen havde Fuldmagt til at anlægge Stæder, Flækker og Etablissementer og give dem Privilegier, og saaledes havde Han gjort her. Koncessionen var en Pagt og Overenskomst mellem Ham og Brødre-Unitetet. Paa Kongens Ord var Haandværkerne kommet til Landet. Hoffet har opmuntret os til at skaffe dygtige Haandværkere hertil; det har vi gjort os Umage med, har søgt duelige Arbejdere; de er kommet; de forædler de holstenske (d. e. slesvigske) Produkter, underviser Landets Børn, udbreder Næringsgrene, og sætter Hænder omkring os i Arbejde. Det vilde være en Samvitighedssag nu at indskrænke dem osv., og det vilde være ligesom at aabne Døren for dem, nu kunde de gaa igen pp. De rimelige Haderslevere tænkte heller ikke saadan, og den derværende Borgmester, en fornuftig Mand, havde allerede afplaget sig med de faa Lav, som nu skreg op, men blandt saa mange vilde der altid være nogle, som modsatte sig pp. Nu vil jeg ogsaa gaa til de øvrige Kancelli Herrer. En haard Nød at bide i vil det altid blive; men den kære Frelser kan jo alt, hvad han vil, i Himlen og paa Jorden. Vinder de det med Haandværkerne, vil det bagefter gaa ud over Butikkerne. Homo proponit, Deus disponit (Mennesket spaar, Gud raa'r)«.74)

Senere skriver han: »Det medfølgende Memorandum har jeg indgivet og forelæst personligt og med Eftertryk. Jeg blev derved: Et Reglement som det foreslaaede kunde vi ikke gaa ind paa, thi det vilde være at aabne Døren for vore Haandværkere og sige: De kunde gaa igen. Jeg blev sluttelig bedt til Gehejme-

raad Carstens til en Konference, i hvilken der blev foreslaaet mig, at vore Haandværkere enten skulde give et vist Beløb til Staden, som havde stor Gæld, eller, hvis de ikke vilde det, saa binde sig til ikke at tage Arbejde fra Haderslev; andetsteds fra vilde man ikke have noget imod det. Jeg havde just den Dag ladet mig aarelade, men kom dog i Affekt over saadanne Anmodninger, og afslog dem. Jeg holdt mig strengt til Koncessionen og beraabte mig paa mit Pro Memoria og kunde ikke indlade mig paa nogen Mellemsvej. Fra Bidrag til Stadens Gæld havde Hans Majestæt fritaget os, da Denne i Koncessionen havde anordnet, at Christiansfelder Haandværkerne ikke skulde være pligtige til andet end til Bidraget til Lavskassen; og dermed var der ikke tænkt paa, at vi ogsaa skulde give noget til deres Drikke-Gilder; det hed udtrykkeligt saaledes: kun til Lavs-Afgifterne. Det var mig bekendt, at de kun lagde lidt, Mark og Skillinge, i Kassen; jeg mente altsaa, at naar et Værksted i Christiansfeld aarligt gav en Daler, da gav de vist mere end Haderslev Mestrene. Hvis det blev undersøgt samvittighedsfuldt og upartisk, da vilde deres ufornuftige Krav bortfalde. Hvad angik Forbudet mod ikke at tage Arbejde fra Haderslev, da kunde vi umuligt lade denne Indskrænkning gælde, fordi Hans Majestæt slet ikke havde taget et saadant Forbehold i Koncessionen. Saadan noget vilde afstedkomme en bestandig Anledning til Proces (Ausum litis), men Brødrene var Fredens Børn. Vi havde desuden i de ti Aar kun haft lidt eller intet Arbejde fra Haderslev, de derimod haft meget Arbejde i Christiansfeld; de kunde altid levere Arbejdet billigere end vi; boede i en Søstads pp. Summa: Jeg har dog nu Haab om, at det vil gaa bedre.

Da Briant indvendte, at man ikke kendte Brødrene, at der maaske ogsaa var »Advokater«, der vilde »tjene Penge« ved denne Sag, og at »urolige Hoveder blandt Haderslev Haandværkerne havde ophidset hertil«, ... »vilde han (Carstens) ikke lade dette gælde, men sagde: At Prins-Statholderen var en Ven af Købstæderne. Jeg svarede: Hans Durchlaucht var og-

saa en Ven af Flækkerne, havde ogsaa særlig Forkærlighed for Etablissementet i Christiansfeld, kendte Menigheden, og havde ogsaa set Brødre-Menigheder i Tyskland. Hans Tanke var det sikkert ikke at krænke Etablissementet. Han havde tidligere selv opmuntret mig til at drage flere tyske Haandværkere og Kunstnere der hen, fordi han troede, at vort gode Eksempel vilde have gode Indvirkninger paa vore Naboer.... Til Slut kom vi ind i en Samtale om Brødre-Menigheden, ... hvori jeg forklarede ham, at jeg i 40 Aar havde iagttaget dens Udvikling .... og ansaa den som et Værk af Gud, som Han i denne sidste bedrøvelige Tid havde bestemt sig til at fremstille; og hvorledes Gud uagtet alle vore Mangler og Forseelser — havde holdt Haanden over denne Menighed. Lejligheden lagde mig ogsaa følgende Ord i Munden: Det var ikke heldigt at hindre et Værk, som Gud vilde have fremmet, og at modarbejde Ham. Jeg mærkede, at mine Ord gjorde Indtryk. Nu vil Sagen vel gaa i en anden Skikkelse til Slesvig«.

Og med Henblik paa Dobers Meddelelse om, at Amtmand v. Klingenberg i Haderslev laa for Døden, slutter Briant sit Brev med en Opfordring til at benytte Lejligheden til et Vidnesbyrd for denne om Frelseren, idet han tilføjer: »Til den 71-aarige Gehejmerraad Carstens sagde jeg: Dagen hælder, og det er blevet Aften, Deres Excellence burde gøre som Disciplene i Emaus, som sagde: Herre, bliv hos os! og endnu her i Tiden søge Bekendtskab med Ham, som vi skal møde hist, og hos hvem vi evigt skal være.«⁷⁵⁾

Vi forstaar af det foregaaende, at Briant har været en ihærdig Advokat for Christiansfeld — og for Kristus med.

Da han lidt senere hører om Myndighedernes Hensigt at paalægge Christiansfeld en vis Part i Vejafgifterne, tager han lige saa energisk til Genmæle: »Altsaa igen et nyt Attentat paa Christiansfeld. De senere Aar har jo været meget frugtbare med saadanne truende Tryk paa Byen«. Han har dog »tænkt meget over«, om det maaske ikke ogsaa skulde være Frelserens »Fredstanker med denne Hans kære Plantning«. Han véd

dog ikke, om det er heldigt at fremkomme med »endnu en Protest, om det ikke er bedre at være lidt stille foreløbig«. Dober bør i Mellemtiden informere sig hos andre Flækker, f. Eks. Bredsted, men frem for alt — hans gamle Recept: »Embedsmændene i Haderslev og Slesvig burde mere interesseres, besøges og dyrkes. Paa det Punkt svigter det virkelig. Gennem disses Velvilje kunde meget paa Forhaand afværges«. Det gik bedre, »naar blot de underordnede Instanser var gunstigt stemte . . . . Man sparer, men til egen Skade. Det mente Broder Loretz⁷⁶) ogsaa. Ud fra saadanne økonomiske Principper handlede Opsynskollegiet jo ogsaa sidste Efteraar, da han saa forgæves anbefalede Indløsningen af mit Hus«. Efter denne lille Stikpille opfordrer han sluttelig til at være paa sin Post, thi »den nuværende Tid synes i mange Ting at være en afgørende Tid for mange Tider.«⁷⁷)

Briant var ikke anlagt paa at spare og knibe, men maalte altid med den store Alen og havde i det Stykke aabenbart Held med sig. Blandt de underordnede Embedsmænd i Kollegierne nævner han foruden Reinhard, Lawaetz, Pauli, Frisch flere Gange særlig Schlegel som sin »gode Ven«. Denne bearbejdede Christiansfeld-Sagerne og blev — vel ogsaa desaaarsag — »dyrket« af Briant med Foræringer og Invitationer.

Da saa omsider Forlængelsen af Fri-Aarene var blevet bevilget, skriver Briant med den sejrendes forstaaelige Selvfølelse om det overstaaede Arbejde: »Med Christiansfelder Fabrik Ansøgningen er det nu lykkedes at komme til Ende. Du kan tænke dig, hvordan det føles, naar man efter saa mange Kampe endelig naar igennem (eluctirt). Naar jeg nu tænker tilbage paa al den Holden i Bevægelse (sollicitiren), Banken paa Gang efter Gang, Bryden igennem alle mulige Vanskeligheder, Venten, Paaminden, Opvarten, Forestillinger og Mod-Forestillinger, Knude-Løsninger, og hvem véd alt, da vilde jeg nødig have det foran mig, men er glad og takker Gud for, at det er forbi«. Der synes særligt at have været Vanskeligheder paa Grund af Hensynet til den Cottonade Fabrik, som Regeringen i de senere Aar

havde koncessioneret i København. »Det var paa et hængende Haar«, skriver Briant, »at det rent var blevet afslaaet, kun af Hensyn til den eneste Cottonade Fabrik her, og det holdt meget haardt«. Men Frelseren havde synligt haft sin Finger med i Spillet, givet ham Frimodighed og skaffet hans Ord Indgang. Man skal nu snart faa det skriftlige Svar fra Commerce Kollegiet. »Modstanderne«, slutter han, »forsøgte endda paa efter Resolutionen at ville lave Kunster med Ekspeditionen. Ak Herre Gud, hvilken ond Verden lever man dog ikke i!«⁷⁶⁾

Der har allerede i det fremførte været adskillig Aaledning til at lægge Mærke til Briants religiøse Indstilling under Udvøvelsen af sit Hverv. De Gang paa Gang frembrydende Udtalelser i den Retning kan naturligvis være camouflerede Udtryk for en skjult Selvfølelse, men de kan ogsaa opfattes som den bærende Forudsætning for hans Frimodighed og dermed egentlig ogsaa for hans Held under Forhandlingerne. Jeg vil tro, at der alligevel er gemt mere af det sidste end det første i dette Forhold. Det er altsaa ikke det rene Mundsvejr, men dyb Sandhed, naar han bekender: »Jeg overlader det til Frelseren og vil gerne barnligt følge Ham i hans Vejledning.«⁷⁷⁾ Eller da Koncessionen til Hus-Erhvervelsen i København var tilstaaet, »jeg skammer mig og beundrer Frelserens Naade, Troskab og Ledelse i denne Sag. Alt, som blev begæret, er tilstaaet; og i Koncessionen er gennemgaaende brugt just de Ord, som stod i Ansøgningen. Ham alene Æren!«⁷⁸⁾ »Det er en Naade at fortære sig i Hans Tjeneste«, siger han ved en anden Lejlighed. Eller da han i Sommeren 84 havde faaet sit nye Kald til at beklæde en Post i Unitetsledelsen, og det syntes ham at gaa for langsomt med Byggeriet i Stormgade, udbryder han: »Vor Murer er en Flegmatiker . . . . Alt, alt gaar her for langsomt. Naa, den kære Frelser, min Fører, lede og raade alt, som det skal være. Det er for mig, som om jeg sad i en lille Hjørnekrog og saa til, hvad Han har for med mig.«⁷⁹⁾ »Jeg gaar frem ligesom med tilbundne Øjne og lader mig lede af min trofaste Fører.«⁸⁰⁾

Man kan sige, at denne Paakaldelse af Guds Navn — som

vist tit nok — kun er et Skalkeskjul for egen Ærgerrighed, men i dette Tilfælde vil det sikkert være rettere at sige, at Briants personlige Gudstro har drevet ham til den højeste Aktivitet. Heri aabenbares tillige den store Afstand, der er mellem dette ydmyge Gudsforhold og en vis upersonlig Skæbnetro.

Denne Staaen i den Størstes Tjeneste betinger ogsaa et Menneskes Lykkefølelse. For Briants Vedkommende kommer dette til Udtryk, da han i Anledning af Helene Langes, en af sine tidligere Medarbejderes Sygdom gentagne Gange skriver til hendes Opmuntring og da udtaler: »Den 4. i denne Maaned for 11 Aar siden bragte jeg dig til Fleusborg, til den derværende Menighed, og som nu i Dag var du dengang saare svag og elendig. Jeg repeterer ofte de gamle skønne Dage og takker Gud for dem«. Særlig mindes han Aaret 1775, da han kom tilbage med godt Budskab fra Synoden i Barby. »Det forbliver en uforglemmelig Tid for mig. Husker du endnu Kløver-Bladet, kæreste Lenel?« Han tænker herved paa den første Ældstekonference i Christiansfeld, hvori Helene Lange i sin Tid havde Sæde.⁸³⁾

Ud fra denne Tjenestens Indstilling kunde Briant ogsaa anerkende andres Indsats. Han skriver saaledes ved Diasporaarbejderen Dorina Backers Død: »Jeg har sørget meget over hende, ogsaa af Længsel efter engang selv at faa Del i hendes nuværende Lykke. Geht, Ihr Tage, geht geschwind, auf den schönen Wunden Auen! En Dorina faar vi ikke igen. Hendes Hunger efter Sjæle, hendes moderlige Hjerte i Omgangen med disse, hendes ufortrødne Mod paa Anstrengelser uden at skaane sig selv eller at tænke paa sig selv, er mig uforglemmelig og skaffede hende Indgang og Anerkendelse (Legitimation), hvor lun kom. I Burkal var hun et brændende og skinnende Lys. Nu er hun i Fredens Hjem. Skønt, at hendes Ben efter hendes Ønske hviler i Christiansfeld.«⁸⁵⁾

Overledelsen i Sachsen har været særdeles godt tilfreds med Briants Virksomhed i Danmarks Hovedstad. Allerede i 1782 skriver man til Christiansfeld, at »Briants Ophold i København synes dem mere og mere at faa stor Betydning. Rigtig-

nok hører der til den Slags Forretninger udholdende Taalmodighed«. Men da Briant »i alt holder sig til Frelseren«, vil denne ogsaa »velsigne ham«. ⁴⁶⁾ Briant selv kalder disse Aar en »Velsignelsens Periode« i det københavnske Societets Udvikling.

Ved Siden af Forretningerne paa Stedet foretog han i disse Aar paa Unitets-Ledelsens Anmodning ogsaa en Del Diaspora-rejser, saaledes i 82 til Stockholm, hvor han boede hos en Købmand Abraham Keyser, endvidere til Allerum og Helsingborg, hvor han opholdt sig hos Pastor Forsell, en Svigersøn af afdøde Provst Lundius i Flensborg, henholdsvis hos Oberstinde Stiernsvärd, og i 83 (fra Maj til September) til Christiansfeld og den slesvigske Diaspora.

Med Kaldelsen til Medlem af Unitets-Ledelsen, der maa anses som en Anerkendelse for vel udført Arbejde, afsluttede Briant sin banebrydende Gerning i de danske Lande. Den havde strakt sig over Aarene 1762—84, — i mange Maader en spirende Nybrudstid i det danske Monarkis Historie — og den havde krævet Briants bedste Manddomskraft, fra hans 44. til hans 58. Leveaar. To saa indgribende Ting i den danske Kirkes Historie som Christiansfelds Grundlæggelse og Stormgade-Salens Rejsning skyldes hovedsagelig hans Initiativ og energiske Haand paa Værket. Fra begge disse Menighedscentre gaar der stærke Linjer frem til senere grundtvigsk Menighedsliv i vort Land. Briant skal mindes som den betydeligste Herrnhuter, der har virket i Danmark, en aktiv (selv siger han »inquiet«) Natur, en erfaren og af Menighedens Herre rigt velsignet Aand, Nordens gode Søn med sydlandsk Blod i sine Aarer.

Om Briants senere Virksomhed i Unitetsledelsen kan vi fatte os i Korthed, saa meget mere som han selv kun meddeler yderst lidt herom, og der heller ikke er nye Tiltag at berette om. Det har mere været den aldrende Mands Erfaring, hvormed han nu kunde tjene den Menighed, der havde faaet hans Ungdoms Kærlighed. Hans legemlige Kraft synes forresten ogsaa ved det nuværende Alderstrin — som ofte hos slige kolerisk-sangvinske Temperamenter — at have været ved Enden af

dens Spændkraft. Selv siger han, at hans Helbredstilstand var »meget skiftende« i Herrnhut-Tiden. To Gange søgte han Kur i Carlsbad, i 1785 og 91.

Iøvrigt gjorde han Tjeneste først i »Opsynsdepartementet« (de økonomiske Anliggender); og fra Synoden i 1789 i »Sjælesørger-Departementet«. I denne sidste Egenskab blev han i 1790 sendt som Visitator til Christiansfeld, hvis særlige Korrespondent han desuden var hele Tiden igennem. Han kendte jo, som han selv engang udtrykker sig, »Terrainet« ud og ind paa dette Sted. Den Anbefalingskrivelse, som Unitetsledelsen gav ham med paa Vejen, giver os endnu engang det kendte Indtryk af Menighedens store Værdsættelse af deres Broder Briant.

Det hedder her med Underskrift af: Joseph (dvs. Spangenberg), Gregor, Loretz, Heinrich 28. Reusz og Reichel under 15/4 1790: »Menigheden i Christiansfeld har nydt godt af hans trofaste Tjeneste straks ved dens Fremstaaen, og Frelseren har, som I véd, i de Aar, han har tilbragt i den — dengang hele dens Betjening var betroet ham og den salige Prætorius — bekendt sig til ham med megen Velsignelse.... Lad ham i alle indre og ydre Sager, som han bør have Indseende i, faa Sandheden, hele Sandheden og intet andet end Sandheden at vide«. ⁸⁷⁾

Briant og Hustru opholdt sig i Christiansfeld fra 3/5 til 16/11, en lykkelig Gensynstid i hans gamle Menighed. Af de ikke faa Taler, han holdt ved de forskellige Lejligheder, faar vi endnu engang en Stadfæstelse af det, vi véd, han havde levet paa og virket for gennem Aarene. Paa »den salige Discipels«, Zinzendorfs, Dødsdag den 9/5 talte han gribende om »det Korsets Ord, der i denne sidste bedrøvelige Tid, selv i Kristenheden, blev antastet, fordunklet og tilintetgjort, men som af Frelseren ligesom var blevet deponeret i Hans Brødre-Menigheder«. ⁸⁸⁾ Vi ser ham her træde i Skranken for gammeldags, bibelsk-reformatorisk Kristendom overfor nymodens Rationalisme. I Skriftemaalssamtalerne betonedede han som Konsekvensen heraf Evangeliets Helliggørelseside, at man skulde »frasige

sig al Selvhjælp og barnligt og fortrøstningsfuldt henvende sig til den eneste Hjælper i alle Forhold« og »tragte efter at komme i et inderligt Fortrolighedsforhold med Helligaandens Stemme i sit eget Hjerter og derved faa et lydigt og villigt Lærlingesind«. ⁸⁹⁾

I Visitatstiden fik Byen desuden to meget høje Besøg, nemlig den 11/9 af Kronprins-Regenten, hvem Briant fortalte om Christiansfelds første Tid, noget som han jo var »Ekspert« i, som han selv engang har udtrykt sig, og som han sikkert ogsaa ved denne Lejlighed har gjort med Hjertets Hengivelse og Glæde. Dagen blev »uforglemmelig«, siger Kronikøren. Den 17/10 kom derefter Prins-Statholderen, Carl af Hessen, fra Slesvig, der ligeledes fik Etablissementet forevist fra Ende til anden. Ogsaa han underholdt sig især med Briant og fik af ham adskilligt at vide om Brødremenighedens Indretninger og Hensigter, som ikke var »at søge timelige Fordele, men at fremme deres egen og deres Medmenneskers sjælelige Frælse«. »Brødremenigheden var ikke Menneskers, men Guds Værk«. »Svigtede Helligaanden, faldt alt fra hinanden«. Til Gengæld gav Guds Aand »Glæde, Kærlighed og fri Villighed til alt godt«. Disse Bemærkninger giver os et Pust fra Menighedens første Kærligheds Tid, som den nu 64-aarige Briant jo selv havde været med i. ⁹⁰⁾

Vi noterer endnu fra denne Visitats, at den danske Diaspora laa Briant meget paa Sinde. Den havde jo, vidste han, dannet baade den religiøse og den økonomiske Forudsætning for Christiansfelds Begyndelse, hvilket allerede for en Del syntes at være gaaet i Glemme blandt de nuværende Ledere i Byen. Briant paalægger dem derfor en stærkere Pleje af Forbindelsen med Oplandets Diaspora. ⁹¹⁾ Han har i det Stykke — ligesom senere hen en anden infødt Christiansfelder Arbejder, Niels Johannes Holm — set ganske rigtigt, at Byen kun var levedygtig, naar den ikke isolerede sig som »tysk Koloni«, men slog Portene op paa vid Gab ud mod det danske Opland. Det blev da ogsaa en særlig Glæde for de mange Besøgende fra Op-

landet (321 i Tal) paa 2. Pinsedag (den sædvanlige Festdag for disse) »atter engang at faa Lejlighed til at se og hilse paa den kære Broder Briant«, der »i det danske Sprog holdt en gribende Tale til dem, hvorover de var meget henrykte«. I denne danske Sæmfundskreds hørte hans Hjerter til syvende og sidst egentlig hjemme. Han foretog ogsaa i samme Sommer lejlighedsvis Rejser baade til Stepping og Burkal og til Fyn for at gense og styrke de gamle Menighedskredse der. Heller ikke Amtmanden forsømte han at gøre sin Opvarning. Denne Gestus overfor den verdslige Øvrighed hørte jo, som vi véd, med til hans Program. Iøvrigt gav han med denne Visitats Brødre-Værket i de danske Lande sin sidste egenhændige Velsignelse.

I de følgende Aar har Helbredet svigtet mere og mere, som det synes ifølge en tiltagende Aareforkalkning med en vis Hukommelsessvækkelse. Han deltog endnu i Synoden i 1801, og fik saa sin fortjente Afsked, hvorefter han tilbragte sine sidste Aar i Herrnhut. I Aaret 1802 foretog han dog endnu privat en sidste Rejse til Christiansfeld. I 1807 døde hans anden Hustru. Børn var ikke blevet ham skænket, hvad vi gentagne Gange hører ham sukke over — forresten det eneste Suk foruden Sukket over sig selv, vi faar Lejlighed til at opfange fra denne livskraftige Mands Læber. I Stedet havde han adopteret og opdraget 3 Plejebørn, deriblandt eet af de første Børn, der fødtes i Christiansfeld, som ogsaa var opkaldt efter ham, Jonathan Cramer.

Den 1/9 1816 endte Briant efter et apoplektisk Tilfælde et Par Dage i Forvejen, men uden forudgaaende Sengeleje, sine Livsdage, lige fyldt de 90, »en trofast, aldrig træt og punktlig Arbejder i Herrens Gerning«, som hans Eftermæle lyder i den Menighed, i hvilken han havde tjent med sine rige Evner og Midler. Hans Navn bør heller ikke glemmes i den danske Kirkes Historie.

*

*

*

III.

BLOMSTRINGSTIDEN

1780—1800.

1. Menighed og Øvrighed.

Briants Afløser i Christiansfeld i 1780 var ikke af samme faste Støbning som denne selv. De savnede desuden hans Fortrolighed med Forholdene paa Stedet og i Landet som Helhed. Da de tilmed ret omgaaende blev stillede overfor baade vigtige og vanskelige Forhandlinger med de danske Myndigheder, er det forstaaeligt, at de følte sig noget usikre i de fremmede Omgivelser og ogsaa forholdsvis hurtigt ansøgte om deres Forflyttelse. Det gælder saaledes den tidligere nævnte C. S. D o b e r, der fra 1780 til 85 sad inde med det ledende Embede i Byen, Sjælesørgerens, og, som han selv skriver, »som Mandatarius førte mange yderst vanskelige Forhandlinger med de høje Statsøvrigheder, der gav mig meget Arbejde og mangan Kummer«. Men ogsaa hans Kollega i Forstanderembedet, J. F. W. K ø l b i n g, holdt ikke ud længere end til Aaret 83. Han rejste da ligefrem til Herrnhut for at faa sin Afløsning ordnet, som han selv forklarer, fordi han »ikke taalte Klimaet, og hans Gemytstilstand var langt nede«. Han blev en kortere Overgang erstattet af en indfødt, dog ellers ikke særligt uddannet Slesviger, A n d r e a s D ü p p e l, der stammede fra Flensborg. Men derefter saa Unitetsledelsen paa Briants Forslag sig ogsaa foranlediget til — ved Siden af den almindelige Nybesættelse af de paagældende Embeder — i 1785 — at sende en ekstraordinær Befuldmægtiget, J o h. C o n r. H e g n e r, til Christiansfeld for at lede de svævende Forhandlinger med Myndighederne. Med Hegner som Mandatarius (85—88) modnedes Forhandlingerne omsider til en almindelig Afslutning, som skete i 1790, hvorefter de ordinære Embedsindehavere atter overtog Ansvaret.

Vi har allerede hørt om, hvorledes Briant tog sig af Christiansfelds Sager som Brødreagent i København. Vi skal nu tage

de enkelte Spørgsmaal frem og belyse deres Udvikling paa selve Stedet.

1) *Postsagen*, som lod sig forholdsvis let ordne. Til at begynde med havde Christiansfeld selv maattet hente og bringe sin Post til Haderslev. Men eftersom Byens Indbyggerantal voksede og dermed ogsaa dens Postmængde, maatte der tænkes paa Oprettelsen af en selvstændig Postekspedition i den nye By, Efter en foreløbig uofficiel Ordning gennem nogle Aar blev denne etableret i Aaret 1781. J. G. Arndt, Byens kongelig bestaldede Official, fik ogsaa Stadfæstelse som Postekspeditør og ansaas paa Grund af sin »Punktlighed« at være et »egnet og dygtigt Subjekt« til Stillingen.

2) Ogsaa *Forlængelsen af Fri-Aarene*, der var udløbet i 82, skete uden større Vanskelighed. Dog indskrænkedes Bevillingen nu til kun at omfatte den toldfrie Ind- og Udførsel af Raavarer, henholdsvis Færdigvarer i de følgende ti Aar, hvorefter denne »naadige« Tilstaaelse atter blev fornyet. Christiansfeld nød her en Forret, som andre Fabrikker i Landet maaske ogsaa havde Del i, men som samtidig ogsaa giver Bevis for Byens gode Navn og Rygte hos Landets Myndigheder.

En Plet paa dette blev desværre sat ved nogle upaalidelige Medlemmers Toldsvig. Der synes dog kun at have været Tale om et enkelt mere alvorligt Tilfælde, som bedrøvede Menighedens Ledelse dybt og gav Anledning til dens stærke Paatale. Man beretter selv herom i Protokollen (7.o.21.1.82): »Ældsteraadet tog sig det meget nær, at Toldkamret i København ingen Tillid har til os og holder mange Personer blandt Brødrene for de største Kontrebandiers, efter hvis Grundsætninger Underslæb og Besvigelsen af de statslige Gebyrer ikke er Synd, men tilladt.... Man vil engang ved Lejlighed i alle Søkendes Paahør udtale sig herom og advare dem, at dog ingen maa tillade sig en slig Utroskab, for at vi ikke skal fornægte vort gode Navn, som tilkommer os som Guds Børn«. Delinkventen »viste sig meget lille og angergiven og udtalte, at Sagen havde forarsaget ham megen Kummer, men han havde stadig været bange

for at bekende den. — Da saadanne Tilfælde angriber vor Ære i Kristo haardt, ja bringer Skam og Skændsel over Frelseren og Menigheden, . . . besluttede man . . . foreløbig at udelukke den paagældende fra Nadverbordet, . . . og man paalagde alle forsamlede Søkende alvorligt paany den punktlige og samvittighedsfulde Overholdelse af Statens Love . . . ikke blot som en Menighedsregel, men som en almindelig kristen Pligt.

Senere høres ikke mere om slige Tildragelser. Men Pletten var der jo og kunde sagtens vedligeholdes af onde Viljer. Men siges maa det, at Menighedens Ledelse til alle Tider vaagede strengt og skred haardt ind mod alle Uregelmæssigheder i Forholdet til Landets Love.

3) Ogsaa i **Brandkasse - Sagen** fik Byen — som rimeligt var — sin Vilje, og overførtes i 82 til Købstædernes Brandforsikring. Et forholdsvis moderne udrustet Brandvæsen indrettedes ogsaa, hvilket der — heldigvis — ikke blev alvorligt Brug for i selve Byen. Det var med ved Koldinghus' Brand.

4) Myndighederne ønskede at faa **Indberetninger** om de i Menigheden foretagne kirkelige Handlinger, hvilket punktligt blev efterkommet ved Aarsskifterne, ligesom der ogsaa ved andre Lejligheder afgaves de forlangte Oplysninger.

Derimod var der andre Spørgsmaal, som ikke saa let lod sig ordne til Byens Tilfredshed.

5) Man havde saaledes fra Begyndelsen stærkt ønsket at faa egen **Skifteret**, idet Menigheden jo i Regelen var interesseret i dens Medlemmers Testamenter og Efterladenskaber. Men paa gentagen Ansøgning herom fik man hver Gang rent Afslag.⁹²⁾ Myndighederne kunde ikke tillade en af dem ukontrolleret Ophobning af Formuer i Byen, som tilmed maatte anses at være skænkede af religiøse Grunde og i givet Tilfælde — med eller uden Menighedens Vidende — kunde tænkes at blive unddraget de retmæssige Arvtagere. I Mindet om den Maade, paa hvilken tidligere Tidens Kloster- og Kirkegods var opstaaet, kunde der for Staten nok være Aarsag til at beholde Kontrollen i sin egen Haand. Denne har sikkert ogsaa i de Tvivlstil-

fælde, der kom til at foreligge, vist sig at være til alles Gavn. Der strømmede alligevel rigeligt med smaa og store testamentariske Gaver til Klosterbyen, om ikke just for at faa læst Sjølemesser, saa dog som en Sjælens Tak fra de givende til »Himmerigsbyen«.

6) En anden Indretning, som Byen lagde Vægt paa at eje, var et Apotek. Herrhuterne har nemlig aldrig været Sværmere i den Forstand, at de afskyede Naturens Lægemidler og Menneskers Indsigt i Brugen af disse. Paa det Omraade fortsætter de god gammel Klostertradition. Men Landets Love krævede ogsaa i det Stykke Ret og Orden. Ansøgningen om et Apoteksprivilegium, som muligvis ligefrem ved en Forglemelse ikke er kommet med i Koncessionen — blev gentagne Gange afslaaet (1781 og 1801). Til Gengæld fik Byen Lov til paa eget Ansvar og uden Kontrol at indrette et Privat-Apotek, men kun for Byens egne Indbyggere og bundet til et bestemt Vareforraad. Det skete i 85.^{aa})

Ogsaa i denne Forbindelse viste der sig smaa Uregelmæssigheder, som dog ikke skal tages særlig højtideligt. Det er forstaaeligt, at Apotekeren i Haderslev nøje vaagede over sit Privilegium og dermed sine Indtægter. Der kom fra ham gentagne Klager ind til Øvrigheden, som hævdede, at det Christiansfeldske Privatapotek trods Forbudet solgte Medikamenter til Kunder udenfor Byen, hvis ikke direkte, saa indirekte gennem Menighedens Medlemmer. Sligt er uden Tvivl forekommet, men dog næppe i større Omfang, før Byen i 1805 (26. 5.) omsider fik tilstaaet sin egen Apotekerbevilling. Man havde ogsaa i de første Aar været lidt uheldig med en halvstuderet »Medicinmand«, der under sine Laboratorieforsøg engang endda var nær ved at brænde hele Huset af. Først da Abraham Gottlieb Padel^{aa}) fra Zeist i 1793 begyndte sin Apotekergerning i Christiansfeld, var denne Sag bleven lagt i gode, sagkyndige Hænder.

7) Paa lignende Maade gik det med den Læge, som den voksende By næppe kunde undvære i Længden. Ogsaa i det Fag havde nogle halvstuderede »Kirurger« fra 1777 gennem en

Aarrække øvet deres Kunst — »desuden i Barberen, Aareladning, Kopsætning og Perrykakkomoderen« — men baade ved svigtende Viden og Kunnen og ved mindre heldig Optræden forskertset Tilliden. Men da Dr. med. Niels Müller, en lærnhutisksindet Toldkontrollørs Søn fra Hjerting ved Esbjerg, som havde gennemgaaet et regelret medicinsk Studium ved tyske Universiteter og fuldendt sin praktiske Uddannelse ved Frederiks Hospital i København, med Briants Anbefaling i 1795 nedsatte sig som Læge i Christiansfeld, havde Byen faaet den rette Mand paa den rette Plads. Han var i sin Tid gaaet igennem Byens Kostskole og kunde betragtes som et Barn af Menigheden, der heller ikke gjorde sit aandelige Hjem andet end Ære og Glæde, udrustet som han var »med sjældne Evner og Gaver og et ydmygt, helliggjort Sind«, Læge og Præst i samme Person.

8) Flest Bryderier synes Kravet om Bidrag til Vedligeholdelse af Vejene, der førte til Byen, at have voldt de ledende paa Stedet. Herom var der ikke udtrykkeligt nævnt noget i Koncessionen. Dog i Flugt med de i Forvejen talrigt tilstaaede Friheder holdt Bystyret paa, at Vejenes Istandsættelse udenfor Byen ikke vedkom dem. Men da disse jo vitterligt benyttedes — og til Tider, under Byggeperioder, endda stærkt — af Menigheden, og Frihederne tilmed kun gjaldt med begrænset, allerede udløbet Frist, kom det Tidspunkt ogsaa, da Byen maatte bøje sig for det af de omkringliggende Byer rejste Krav om proportionel Deltagelse i Vejudgifterne. Myndighederne støttede dette rimelige Forlangende og var ikke paa nogen Maade til at rokke, trods det at Forstandere og ekstraordinære Delegater gjorde Indsigelse hos Amtmanden i Haderslev. Man fik ovenikøbet til Svar den Bebrejdelse, at Myndighederne var noget forundrede over, at Christiansfeld tænkte paa at kunne undslaa sig for denne billige Borgerpligt i Landet.

Særlig Vejen fra Christiansfeld til Aller og Hejlsminde var blevet haardt medtaget under alle de Transporter af Byggematerialer til den nye Bys mange Nybygninger, som var kom-

met frem ad denne Vej. Det paalagdes derfor Byen (i 1785) helt at nyudbygge og vedligeholde Vejen fra Bygrænsen til Aller, der tillige fungerede som »Vinterpostvej«. Det hjalp ikke, at man tilbød hellere at ville reparere og vedligeholde Haderslev-Kolding-Vejen («Kongevejen») indenfor Byens Grænser. Man maatte give tabt og efterkomme Amtets Anordning vedrørende Aller-Vejen.⁹⁵⁾ Klager og Krav fra fjernere liggende Byer som Fjelstrup og Frørup synes derimod ikke at have nydt Fremme hos Myndighederne.

Fjelstrups og Allers Bønder forlangte saaledes et vist Bidrag fra Christiansfeld til den nødvendiggjorte Nybygning af en Stenbro over Taps Aa (Kielvigaaen) ved Stubbum og til dens fremtidige Vedligeholdelse. De anslog — sikkert vel rigeligt — deres Udgifter til 900 Rdlr. og Reparaturerne paa den gamle Bro — under 20 Aars Benyttelse fra Christiansfelds Side — til 500. I Tilfælde af Vægning truede de med at ville forlange Broafgift af de til Brødrebyen bestemte Vognlæs. Amtets Vejinspektør foreslog Forstanderne at skænke 20 Rdlr. een Gang for alle til de to Sognes Fattige og dermed at afvise Kravet. Men Bønderne var ikke tilfredse med Almisser, de stod paa deres hellige Ret.⁹⁶⁾ Ogsaa Mølleren i Hejlsminde forlangte Broafgift for de — sikkert ikke faa — Læs Havsand, som Byen brugte til sine mange og store hvidskurede Gulve, bl. a. ogsaa til Kirkesalens mægtige Gulvflade. Denne sidste Klage kunde dog afvises med, at Christiansfeld ikke selv lod hente Sand ved Stranden, men købte hos de falbydende Vognmænd.⁹⁷⁾

9) Da Byen i disse Aar efterhaanden i Praksis betragtedes som en ny opstaaet Flække, maatte den ogsaa give sit Tilskud til Amtets Fysikal- og Kriminal-Udgifter, altsaa til de dengang dog yderst sparsomme Læge- og Polititudgifter.⁹⁸⁾

10) Endelig maatte Byen efter Fri-Aarenes Udløb paatage sig den almindelige Andel i Erhvervsskatten. Den fastsattes ved Kongelig Resolution af 31. 3. 1790 til et aarligt Beløb paa 300 Rdlr. S. H. C. fra 1789 at regne foreløbig for 15

Aar frem i Tiden. For de overskredne Aar 1782—89 beregnedes en Efterbetaling paa 900. Dette som de øvrige Paalæg gav imidlertid kun Udtryk for, at man efter de betydelige Lettelser og Fordele i Begynder-Aarene nu gik ind under almindelig Borgerpligt i Landet.

Forholdet mellem Menigheden og Øvrigheden maa iøvrigt anses for hele Tiden at have været meget tilfredsstillende, i Grunden tiltagende i Velvilje i den her omhandlede Periode. Af de tre Amtmænd, som i disse Aar stod for Styret i Haderslev, kan v. Klingenberg (1760—83) betegnes som vrangvillig, v. Stemann (1784—89) som villig og v. Møsting (1789—1804) som velvillig.

Denne Velvilje og Værdsættelse gav Myndighederne tit nok Udtryk for, f. Eks. ogsaa da de i 1793 henstillede til Christiansfeld at byde paa den af Regeringen støttede, men fallerede Fabrik »Godthaab« i Christiansdal ved Haderslev.⁹⁹) Eller naar Privatfolk — som Udtryk for den offentlige Mening om Brødrene i Landet — ønskede disses Bosættelse et eller andet Sted, saaledes paa Godset Palstrup ved Viborg,¹⁰⁰) endvidere paa Godset Sarlshusen i Holsten, tilhørende Konferensraad Fr. Eggers i Glückstadt,¹⁰¹) ja engang ogsaa i Byen Husum, for at afhjælpe Arbejdsløsheden der.¹⁰²)

Men særlig viste Kongehuset sin Gunst mod Etablissemmentet ved stedse hyppigere at bære det med korte Besøg, siden hen ogsaa med Overnatninger paa Stedet i Menighedens Gæstgivergaard. Arveprins Frederik med Gemalinde var der to Gange, 1785 og 93, »denne (sidste) Gang betydeligt mere nedladende end for 8 Aar siden«. Kronprins-Regenten gjorde paa sine Rejser til Hertugdømmerne jævnligt Ophold i den stille og venlige Herrnhuterby, 1787, 90, 92, 94, 96, 99. Et Par Gange, 94 og 96, foranstaltede man endda Illumination i Anledning af det høje Besøg, medens Kongen til Gengæld holdt Taffel paa Gæstgivergaarden. Den religiøst anlagte Prins Carl, Statholderen i Slesvig, var hyppig Gæst i Byen og meget interesseret i dens Ind-

retninger og disses Vækst, ligesom ogsaa v. Møsting i sin Amtmandstid tit standsede op og endda en enkelt Gang fik Lov til at være Tilskuer ved en Nadvergudstjeneste. Man forsømte heller ikke at give denne nærmeste foresatte en passende Present.

Det var derfor heller ikke uden Realitetsgrund, at de officielt paabudte Bønner for Kongehuset og Landets Øvrighed blev fremførte i Christiansfelds Kirkesal. — maaske endda ikke mange Steder i Landet saa oprigtigt og hjerteligt mente som her — og man som Følge heraf loyalt stod bag Landets Styre i Skæbnetimerne for dette. Saaledes med Bidrag i Anledning af Slotsbranden og Flaaderustningen i 1794. I 1801 beværtede man paa Menighedens Bekostning frivilligt de forbi-marscherende Dele af den danske Hær, de menige med Brød og Brændevin. Officererne med koldt Bord og Vin. »Vi ønsker«, noterer Protokollisten, »under de nuværende krigeriske Omstændigheder at afgive et Bevis paa vore patriotiske Følelser, i Særdeleshed dog offentlig at vise vor Erkendtlighed overfor Fædrelandsforsvarernes Anstrengelser, saa meget mere som vi ifølge den Kongelige Koncession er fritagne for at bære Vaaben.«¹⁰³) Senere deltog man i Husindsamlingen til de saarede og efterladte efter Slaget paa Rheden med et Beløb paa 611 Rdlr. Møsting »tvivlede ikke om, at Indbyggerne i Christiansfeld gerne tog Del i dette paa Menneske- og Fædrelandskærlighed hvilende Foretagende.«¹⁰⁴) Ogsaa en Skuespiller, Knudsen, fik Lov til at give Koncert i Byen til Fordel for samme Sag, hvorved der indkom 132 Rdlr.¹⁰⁵)

Christiansfelderne var helt igennem loyale danske Statsborgere, men til Gengæld nød de ogsaa Statens fortjente Bevaagenhed, baade økonomisk og moralsk. Men deres Etablisserment var vel ogsaa en af de faa statsunderstøttede Virksomheder, som viste sig at blive til Lykke og Gavn for Landet. Her var Chr. IV' Valgsprog blevet til Virkelighed: Regnum firmat pietas.

*

*

*

2. Konkurrencen med Haderslev.

Sammen med den almindelige Ordning af Christiansfelds Skatteforhold i 1790 blev ogsaa et andet Stridsspørgsmaal, som havde staaet paa fra Byens Begyndelse, løst, nemlig Christiansfeld Haandværkernes Forhold til Lavene i Haderslev Købstad. At Løsningen af dette Mellenværende trak saa længe ud, skyldes den dybere Omstændighed, at det ikke blot drejede sig om et rent Lavsanliggende, men derimod om den »ruinerende« Konkurrence, som den blomstrende nye Haandværkerkoloni paaførte det privilegerede Haandværk i den nærliggende Købstad. Jeg skal nu give en Fremstilling af denne tragikomiske Strid, der samtidig er et lærerigt Kapitel af den historiske Kamp mellem arvet Privilegium og personlig Indsats, mellem gammelt og nyt. Brødrene var en ny Tids Pionerer indenfor Haandværkerstanden.¹⁰⁶⁾

Allerede i Januar 1772 fik Haderslev Bystyre gennem Regeringen paa Gottorp (14. 1.) Underretning om den Koncession, som Kongen havde tilstaaet de Mæhriske Brødre paa Tyrstrupgaard, med Paalæg om »allerunderdanigst at rette sig derefter«. Da dette Aktstykke blev forelæst for det samlede Byraad (11. 2.), vakte det begribeligvis en Del Best. rtelse og Ophidselse. Hvad var det dog for et ulyksaligt Paafund af »Herterne i København«, uden Kendskab til de lokale Forhold og strikte imod Byens Privilegier! Det var jo et utilladeligt og fra oven endda stærkt begunstiget Indgreb i deres lovlige Næring. Hellere protestere i Tide, inden Skaden var uoprettelig. Man sendte da omgaaende en Protest til Tyske Kancelli; men dette svarede ligesaa omgaaende (7. 3.), at det »ikke stod i dets Magt at forordne noget imod den den paagældende Brødre Menighed allernaadigst tilstaaede Koncession, og man som Følge heraf ikke kunde indlade sig paa Ansøgningen«.

Saa maatte man finde sig i det skete. Men i Koncessionen fandtes jo ved Siden af Artiklen om Retten for Brødrene til at drive al Slags fri Næring ogsaa en Artikel om Pligten for disse til at slutte sig til Lavene i Haderslev. Her maatte der sættes

ind, saa man muligvis endnu kunde faa Haand i Hanke med det nye Industriforetagende og begrænse dets skadelige Indflydelse paa sine egne Næringsmuligheder. Da Fortolkningen af dette Punkt i Koncessionen blev det stadig genoptagne Stridspunkt i den følgende Kontrovers, skal det her anføres i sin Helhed: »For at forebygge alle Klager fra Lavene i Haderslev og for at hæve de med disse opstaaende Misforstaaelser skal Brødre Menighedens Haandværkere slutte sig til Lavene i Haderslev Købstad paa den Maade, at enhver Haandværker med sine Svende til disses Lavsaftifter i Staden er pligtig til at udrede et efter forudgaaende Undersøgelse fastslaaet aarligt Bidrag til Lavkassen uden at være forbundet til noget videre, langt mindre tvunget til at være til Stede ved Kvartals- eller andre Lavforsamlinger«.

Foreløbig fandtes dog endnu kun den nøgne Mark paa Tyrstrupgaard. Man maatte da først afvente og se, hvad det hele kunde blive til. Maaske gik det ikke saa galt, som ventet. Regeringsforandringen i samme Foraar havde ogsaa foreløbig udsat Planens Virkeliggørelse.

Men ikke saa snart var Byggeriet begyndt derude i April Aaret efter, før der kom en Skrivelse fra det nye Etablissement ved dets Official, Hr. Arndt, til Borgmesteren i Haderslev, Hr. A. C. v. Neuhoeffel, dateret 13. 4., med Meddelelse om, at der var ankommet en Tømrermester, J. C. Schramm, som skulde hjælpe med ved Tømrerarbejdet paa Stedet og siden agtede at fortsætte sin Profession sammesteds. Og med Henblik paa, at den dem allernaadigst bevilgede Koncession paalagde de der sig etablerende Mestre at betale et vist aarligt Bidrag til deres respektive Lav i Haderslev, udbad Afsenderen sig som en fremmed i Landet Borgmesterens velvillige Raad i Spørgsmaalet, hvor meget en Mester paa Landet plejede at bidrage til sit Lav i Købstaden, og hvilke statslige Anordninger og Regler der ellers forefandtes herom. »Deres Højvelbaarenheds bekendte Sans for Ret og Billighed«, slutter han meget kancellimæssigt, »og den mig allerede viste Velvilje lader mig faa den

Tillid, ud fra hvilken jeg synes at kunne være forvisset om et vist Haab om Deres meget formaaende Assistance ved Gennemførelsen af denne Sag«. Med det allernærreste vil han komme til Byen og personlig gøre sin Opvartning for mundtlig at bevidne den samme Højagtelse. — Der bør lægges Mærke til, at Arndt i sit Brev kun nævner den ankomne Mester, ikke Svendene, som der jo ogsaa var ankommet et Par Stykker af. Iøvrigt var det Mestre fra Haderslev, som fik overdraget Bygningen af de første Huse i Christiansfeld.

Borgmesteren lovede beredvilligt sin Assistance, men Sagen hvilede. Forstanderne i Christiansfeld fandt det da rigtigst at trænge paa og om muligt tage Førerskabet i Sagens Behandling. — utvivlsomt Briants Initiativ, maaske ogsaa en Henstilling fra Borgmesteren. Briant og Prætorius sætter da en Betænkning sammen (10. 5.), hvori de under Henvisning til Koncessionens Ord paa Haandværksmestrenes Vegne erklærer disses Beredvillighed til at betale deres rimelige aarlige Beløb til Lavene i Staden; men de anmoder nu tjenstligt om »1) Tilkendegivelse og Efterretning om, hvor mange og hvilke faktisk lavsforbundne Haandværkere og sluttede Lav der findes i Staden Haderslev, til hvilke et Bidrag maatte være at udrede, og

2) behagelig Erklæring om, hvor meget en paa Christiansfeld sig etablerende Haandværks-Mester med sine Svende efter Haandværks-Skik aarligt maatte have at udrede til hver deres respektive Lavskasse og Lavsforbund, saa vidt saadanne er stiftede i Haderslev«.

Man mærker Juristen Briant bag denne Opstilling, som er forudseende nok til at vide, hvor Striden vil opstaa, og hvor Koncessionens Ord tillader de respektive Jurister at finde den for dem i Øjeblikket mest passende Fortolkning. Nu har han givet sin, ved stærkt at understrege Mestrene paa Christiansfeld som de eneste forpligtede, og de faktisk bestaaende Lav som de eneste berettigede.

Af et opbevaret Koncept i Sagen af 1. 5. ses endvidere, at man holder strengt paa kun at have Forpligtelse til det aarlige

Bidrag og iøvrigt at have sin fulde, koncessionerede Frihed i Ordningen af f. Eks. Mester- og Lærlingeforhold, og ligeledes at maatte søge Arbejde i Haderslev By.

Denne Skrivelse fra Christiansfeld naaede gennem Borgmesteren til Lavs-Oldermændenes Kendskab, som derefter enhver for sit Amt med juridisk Assistance gav sig til at forfatte det udbedte Svar, i denne første Omgang Skomagerne, Suedkerne og Skrædderne, som synes at have været de paa det Tidspunkt eneste »faktisk lavsforbundne« Haandværkere i Staden.

Svarene faldt alle lidt svævende ud, fordi man ikke havde i Sinde at nøjes med det af Christiansfeld tilbudte. Det vilde være alt for billigt sluppet. De Haderslev Jurister lægger i det Øjemed Tonen i Koncessionens Ord paa lidt andre Steder, end Christiansfeld forstod disse. De nævner af gode Grunde ikke Lavenes Antal og erklærer sig ude af Stand til at fastsætte det aarlige Bidrags Størrelse, fordi dette skiftede efter Omstændighederne. I Virkeligheden var det vist meget lille, ikke engang en Daler aarligt, saavidt Briant havde hørt. Man fører derimod Spørgsmaalet ind paa et lidt andet Spor ved under Henvisning til Koncessionens Ord at hævde, at Christiansfeld Haandværkerne, baade Mestrene og Svendene, først lovformeligt skal optages i Byens Lav og som saadanne baade nyde de dermed forbundne Rettigheder og bære Byrderne.

Af de enkelte Svar skal anføres nogle karakteristiske Vendinger. Skomagerne, som svarer først (30. 6. 73), nævner blandt de Omstændigheder, som hindrer dem i at fastsætte det aarlige Bidrags Størrelse, de nu og da tilrejsende subsistensløse Mestre og Svende, som efter Lavsartiklerne skal underholdes og sættes i Gang, endvidere de i Landsognene indenfor Byens 2 Miles Opland, den saakaldte »Bybarrière«, optrædende »Fuskere«, som man skal sende Politiet paa Halsen, og endelig syge og invalide Svende, som skal understøttes, og døde, som skal begravnes. — Det meste heraf turde være billig Snak. — Men, fortsætter de, sikkert med Henblik paa Christiansfelds foregivne kristelige Karakter, naar man i Overensstemmelse med Skrif-

tens gyldne Regel Matth. 7, 12 og Frelserens eget Eksempel som Borger og Haandværker i Kapernaum, for ikke at vække Forargelse, efterkommer sine borgerlige Forpligtelser (praestanda praestiren), saa skal man ogsaa nyde Lavsfrihederne (aequalia jura), men heller ikke med god Samvittighed kunne unddrage sig Byrderne (onera). — De har altsaa paa det Tidspunkt et vist Haab om at kunne faa Christiansfelterne ind under deres egen Hat.

Skrædderne og Snedkerne, som har ladet vente næsten et helt Aar paa sig (15. og 23. 3. 74), gaar ligeledes ud fra, at Christiansfelterne først skal tilmelde sig deres respektive Lav, dvs. levere Mesterstykke og betale Optagelsens Omkostninger, som angives at være 10 Rdlr. I modsat Fald vil de »have sig udbedt, at der ikke sker dem nogen Skade indenfor deres Distrikt«, hvilket i Praksis vil sige, at Christiansfelterne ikke maa tage Arbejde indenfor Bybarrièren og ikke falbyde deres Varer paa Markederne i Haderslev. Gør disse det alligevel, vil de selv eller deres Efterkommere med Kone og Børn se sig nødsagede til at udvandre og »lade Staden blive øde«. — Det lyder jo ret haabløst og tyder paa, at Konkurrencen fra Christiansfeld allerede har ladet sig mærke, og at man ikke mere regner med at faa Christiansfelterne til at staa Last og Brast med Stadens Haandværkere.

En Overenskomst med Fastsættelse af det aarlige Bidrag var der altsaa ikke blevet Tale om. — Imens gaar Tiden, og Trykket vokser fra den nye By, der mere og mere synes at tage Brødet ud af Munden paa Haderslevs Haandværkere. Borgmesteren beslutter da efter atter et Aars Forløb at søge en Afgørelse gennem en mundtlig Forhandling, som fastsættes til den 28. 4. 75 paa Raadhuset i Haderslev. Magistraten giver ved den Lejlighed Christiansfeld Skylden for, at Sagen er trukket ud, idet man fra denne Side stadig savner en Erklæring om, »hvor langt og hvor hen de omhandlede Christiansfelter mener at kunne udnytte og udstrække deres Koncession og den dermed tilstaaede Frihed«. Hertil maatte nu de Christiansfelter Mestre,

som havde indfundet sig i Ledsagelse af Hr. Arndt, erklære sig. De indlodes professionsvis efter hinanden. Deres Instruks hjemmefra lød paa at staa fast paa Koncessionen, hvis Aand og Bogstav man i Christiansfeld mente at have paa sin Side.¹⁰⁷⁾

Skomager Meyer erklærede, at man ønskede »lige Ret« med Haderslev Skomagerne og »som Følge heraf ikke blot at drive sin Profession uhindret paa Christiansfeld, men ogsaa at arbejde for de herværende Indbyggere og uanfægtet at bringe dette Arbejde ind til Staden og afsætte det til dem, som havde bestilt det«. — Haderslev Mestrene svarede herpaa, at deres kongelig stadfæstede Privilegier forbød Christiansfelderne at tage og bringe deres Arbejde til Staden, hverken privat eller til Markederne. De maatte i saa Fald flytte til Haderslev og opnaa Mesterskab her, eller kun arbejde for Christiansfeld og dettes Opland, men udenfor Haderslevs 2 Miles Grænse (som jo altsaa naaede lige til Christiansfelds Porte). De tog imidlertid Erklæringen fra Christiansfeld til Efterretning og vilde efter Sammenkomst i Forbundet erklære sig paany i Løbet af 8 Dage.

Det samme Spil gentog sig ved Tømrer Schramms og Skrædder Wenboms Foretræde. I Mellemtiden havde ogsaa Garvere og Handskemagere i Haderslev ladet høre fra sig. — I Protokollen i Christiansfeld noteres den 29. 4.: »Igaar var der i Haderslev Forligsforhandling med Snedker-, Skomager og Skrædderlavet . . . Men da Haderslev Lavene i Forvejen erklærede, at de ikke kunde indlade sig paa noget Forlig med vore Haandværkere, før de fuldstændigt havde opgivet Udøvelsen af deres Haandværk i Staden, men saadant ikke er foreskrevet os i den kongelige Koncession, saa blev det kun til, at Haderslev Lavene inden for en fastsat Termin nok engang skulde erklære sig herom«.

Disse nye Erklæringer blev afgivet i Sommerens Løb og den 2. 9. gennem Stadsraad Vieth personlig bragt til Christiansfeld. Tyngdepunktet havde aabenbart i Mellemtiden forskubbet sig til Christiansfelds Fordel. Lad mig anføre, hvad Dr. Achelis, den fortrinlige Kender af Haderslev Bys Historie, skriver i den

Forbindelse: »Mangen en Haandværker i Haderslev havde saa lidet Arbejde, at han ikke engang kunde holde nogen Svend mere, ja, det kom saa vidt, at en Mester igen arbejdede som Svend hos sin Medmester. Thi Christiansfelterne arbejdede godt og ikke dyrt, leverede deres Sager altid punktligt og nød den bedste Anseelse paa Haderslevernes Bekostning. Hurtigt blev Christiansfelter Varerne berømte. Haandværkerne behøvede ikke mere at bringe deres Varer til Haderslev, men Haderslev Borgerne kom derhen for at købe og bestille.«¹⁰⁸)

I de afgivne Erklæringer angiver Lavene nu først en bestemt Sum, som de ønsker indbetalt, nemlig for hver Mester aarligt 8 a 10 Rdlr., hver Svend 4, men desuden de sædvanlige Gebyrer, ved Mesterbrev 10, Svendeprove 2, Lærlingeantagelse 1 og Lavsgilde 1. Men dernæst vender de sig skarpt imod Christiansfeldernes Næringsudøvelse i Haderslev og slaar i denne Forbindelse igen stærkt paa den kristelige Streng. »Vi havde dog troet, Christiansfelterne vilde have næret Betæneligheder ved at bringe deres Arbejde her til Byen og tage os, deres Medkristne, vort Brød ud af Munden, eftersom de selv har givet til Protokols og paa det højtideligste forsikret ikke at ville bringe noget af deres Arbejde hemmeligt her til Byen. Vi havde altsaa troet, de efter deres udtalte Grundregler aldrig vilde have brudt denne os saa dyrt givne Forsikring. Men vi har alligevel med Sikkerhed erfaret, at de efter den Tid har indsneget deres Arbejde til nærværende By og hemmelig afsat det og derved unddraget os skattepligtige Borgere Næringen og modarbejdet vore Privilegier, hvorfor vi vil forbeholde os vore Rettigheder«. Disse »nyankomnes« Krav »strider ikke blot mod den kristelige Religions Principper, der afskyer al Tragten efter fremmed Brød, men ogsaa den naturlige Retsopfattelses Regler, der hviler paa Normen enhver sit«. Et Medmenneske kan dog ikke af sin Næste forlange at faa Fordelene og unddrage sig Byrderne. »Vi er anviste paa at bo paa Byens nøgne Brostene, skal bære Byens Skatter og skal nære os af Byens Indbyggere og det til Byen hørende Distrikt. Modparten derimod vil rive Fordelene til sig,

.... men overlade os Bærmen og Byrderne .... Selv Fornuften maatte sige dem, at de ikke bør gribe ind i de gamle Indbyggers Rettigheder for derved at fordrive disse og udmarve hele Byen«. Iøvrigt forlanger man hurtigst mulig Tilslutning til Lavene, vel for derigennem at faa en vis Myndighed over de nyankomne.

Men intet sker. Christiansfeld forholder sig rolig og driver sin Næring som hidtil over hele Amtet. Man har dog tænkt paa at forelægge Sagen til Allerhøjeste Afgørelse, som det fremgaar af et Udkast til en »Supplik til Kongen« fra August 75. Det blev forevist nogle Herrer i Kancelliet, men — sagtens efter deres Raad — ikke indgivet. Heri refereres Sagens Forhistorie med Christiansfelds Beredvillighed og Haderslevs stadige Protest mod Arbejde i Staden, men, hævdes der, »vore Mestre er anviste paa at søge deres Brød og Næring gennem Leveringen af godt Arbejde — og ikke gennem Lavrettigheder, hvorfor Friheden til at arbejde for alle og enhver, i By og paa Land, er absolut nødvendig for dem«. Lavenes Forlangende maa anses for at gaa direkte imod Koncessionen og vil i givet Tilfælde »fuldstændig hindre den fortsatte Bebyggelse og Erhvervsvirksomhed«. Naar Lavene opretholder deres Krav og forlanger mere, end deres egne betaler, anmoder man om at blive »fritaget for Tilslutningen til dem, saa meget mere som Christiansfeld Mestrene gerne giver Afkald paa alle Rettigheder fra Haderslev«.

Haderslev Haandværkerne blev i Betragtning af den fortsatte Tilbagegang i deres Næring ved at presse paa. Men Sagen blev stillet i Bero. Det synes, som Myndighederne ikke var stemt for at gribe ind, før Christiansfelds første 10 Friaar var udløbet i 1782. Koncessionens Hensigt maatte jo ogsaa siges at være Stimulansen af den hjemlige Industri, selv om den Haderslev Haandværkerne paaførte haarde Konkurrence ikke var villet. Men i 82 kom der ny Fart i Sagen.

Begyndelsen gjorde den lidende Part, Lavene, som den 20. 9. indgav et langt Klageskrift til Kongen, underskrevet af »samtlige privilegerede Haandværkerlav i Staden Haderslev«,

som nu er blevet til 11. I farverige Ord henviser de til deres med hver Dag voksende Nød, beraaber sig paa deres Privilegier, som ikke heller tillader Haandværkere fra andre Byer at falbyde deres Varer i Haderslev — lige saa lidt som omvendt. »Selv i Tyskland«, skriver de og betragter sig derved altsaa som boende i Danmark, »er det ikke anderledes hermed«. Christiansfeld betyder Haderslevs »totale Undergang«. De har fra Begyndelsen af haft deres Kommissær her i Byen, har hemmelige Varelagre opstabet herinde og vil uden Tvivl snart aabne offentlige Udsalg. Men de kan jo ogsaa sagtens, da de »indtil denne Time . . . overhovedet ikke har nydt andet end Friheder.« Det eneste, der er at gøre for at »redde os og den herværende fattige Stad fra dens ellers uundgaaelige Ruin«, er »gennem en skærpet Kongelig allerhøjeste Resolution under Bødetrusel og Konfiskationsstraf fuldstændigt at forbyde Haandværkerne paa Christiansfeld alle videre Indgreb gennem Varebringning til Staden og dens Distrikt«.

Dette Nødskrig synes at have gjort Indtryk paa højere Sted. I hvert Fald forlanger Regeringen paa Gottorp nu (9. 10. 82) gennem Amtmanden en Erklæring i Sagen fra Magistraten, som dog ved Borgmesterens langvarige Sygdom lader vente paa sig, og derfor rykkes i Januar 83 med Opfordring til at svare inden 14 Dage. Men alligevel kommer den først afsted den 10. 4. 83. Heri stadfæstes udførligt Lavenes Klage. »Der er ikke den mindste Tvivl om, at ikke alene de, men ogsaa alle øvrige herværende næringsdrivende Indbyggere lider overmaade meget under Christiansfeldernes Etablissement«, der »over al Forventning er vokset mægtigt«. Man giver sin fulde Tilslutning til, at det bør forbydes Christiansfelderne at afsætte deres Varer her i Staden, eftersom de ikke deltager i dens Byrder.

Regeringen vil nu se at faa en Ende paa Striden og foreslaar i det Øjemed et Reglement mellem begge Byer, som (19. 7. 83) tilstilles til begge Parters Erklæring forinden og gaar ud paa følgende:

»Det skønnes nødvendigt, at de mellem Lavene i Staden

Haderslev og Brødremenighedens Haandværkere paa Christiansfeld hidtil ikke tilstrækkeligt fastsatte Grænser, hvor vidt nemlig de sidste maatte være berettigede til at gaa i deres Haandtering, endelig bestemmes. Til det Brug kræves et blivende Reglement, som efter Ret og Rimelighed fastsætter begge Parter's Rettigheder; og Udstedelsen af et saadant Reglement, som indeholdt i følgende tre Punkter, er under Forberedelse:

1) at der i Henseende til de egentlige Fabriksvarer tilstaaes Brødremenigheden en uindskrænket Handel og Afsætning;

2) at Haandværkerne i Christiansfeld ikke behøver at slutte sig til Lavene i Haderslev, men skal have Frihed til som andre ikke lavsforbundne Haandværkere at arbejde for deres egen By, saa det altsaa ikke skulde være dem tilladt at falbyde paa Markederne eller at bringe deres Arbejde ind til Salg i Haderslev By, eller at overtage Arbejde for derværende Borgere;

3) og at, naar en af Haandværkerne i Christiansfeld ønskede at opnaa flere Rettigheder, denne skulde affinde sig saavel med Haderslev By som med det respektive Lav paa Stedet.

De her forlangte Erklæringer lader atter vente paa sig. Men nu er det til Gengæld Christiansfeld, der kommer paa Benene med en aaben Protest mod det paatænkte Reglement. Alle Instanser sættes i Aktion for at forhindre denne for Byen ødelæggende Ordning. Et Medlem af Unitetsledelsen, Loretz, der er paa Vej til Vestindien som Visitator, har søgt Foretræde i Slesvig og talt med nogle Embedsmænd i Regeringen, Binne-mann og Schmidt, om Sagen. Han anbefalede Christiansfeld at overbringe dens Erklæring personligt til Regeringen i Slesvig, »idet denne saavel som Over-Rettens Herrer endnu har for lidt Kendskab til os og hele vor Indretning«. Denne personlige Opvartning for Regeringens Medlemmer var ogsaa allerede sket gennem Menighedens Ledere, Dober og Düppel, som fornylig »i Haderslev havde haft en Samtale om den Sag med Conferensraad v. Boye, der har stor Indflydelse i Over-Retten og ved Statholderskabet og fornylig havde taget vor By i Øjesyn.«¹⁰⁹⁾

Men Christiansfeld maa naturligvis først forelægge saa vig-

tig en Sag for Unitetsledelsen. Denne samstemmer (3. 11.) med Christiansfeld i Afvisningen af det paatænkte Reglement som stridende mod Koncessionen, der danner »hele Grundlaget for Menighedens kirkelige, politiske, borgerlige og økonomiske Forfatning«. En Afvigelse paa ét Punkt vil utvivlsomt drage andre efter sig. Men Christiansfeld skal intet undlade for at naa til en »venskabelig Overenskomst«. Samtidig peges der paa den dybere liggende Aarsag til det opstaaede Mellemværende, nemlig Frihedens Kamp mod Tvangen. Den dygtige og for Landet nyttige Haandværker søger den første — og det var det, som Koncessionen tilstræbte —, medens den udygtige og for Landet skadelige skyder sig ind under den sidste. Det er derfor selve Privilegierne med deres Tvang, som er den egentlige Aarsag til Haderslev Bys Misère i Øjeblikket, medens den frie Konkurrence skaber dygtige Haandværkere, billige Varer og forøget Omsætning og dermed gavner alle. Det er den »noksom bekendte fordærvelige Misbrug af Lavs-Tvangs-Lovene, som hemmer og hindrer et Lands Næring, Industriens, Haandværkets og Handlens Flor«, medens Christiansfeld til Gengæld frenner og øger alt dette. Iøvrigt overlader Unitetsledelsen nu Sagen i Christiansfelds egne Hænder, idet man henviser til Briants virksomme Medhjælp. Om dennes aabenbart afgørende Aktivitet i saa Henseende hos Myndighederne i København har vi allerede hørt i det foregaaende.

Maaske har Magistraten i Haderslev ogsaa faaet Øje paa den nævnte dybere Aarsag, at Haderslevs eneste Maade at hævde sig paa var at reformere indenfor dens egne Rækker og hæve dens eget Haandværk til en højere Standard. Man tøver i hvert Fald med Svaret, saa der gentagne Gange maa rykkes fra Slesvig, hvorhos man nu ogsaa anmodes om at erklære sig til et Forslag om at gøre Christiansfeld til en selvstændig Flække, for paa den Maade at »naa til en Afgørelse mellem begge Parter« (24. 1. 84).

Endelig, den 16. 5. 84, er den svagelige (og uduelige?) Borgmester saa vidt, at han kan indgive Magistratens Erklæring,

bilagt med de Deputeredes og Lavenes Udtalelser. Man erklærer sig indforstaaet med det foreslaaede Reglement, der hurtigst maa anordnes, for at bevare Haderslev for dens »fuldstændige Ruin«. Som nyt Moment i Klagen føjes til de gamle, at Christiansfeld ligger i Amtets mest frugtbare Egn, Byens »Spisekammer«, og at dens Opkøb af Levnedsmidler, Brændsel og Raastoffer har faaet disses Priser til at stige til det dobbelte og derover. Et Lam til Slagting skal endda være steget fra 32—40 Skl. til 5—6 Rdl. Dertil kommer — parallelt med Christiansfelds voksende Handel over hele Amtet — Haderslev Slotsgrunds næsten skattefrie Stilling; to Købmænd, Jens Hundevadt og Hans Raben, har for nylig bygget to store Forretningshuse der lige opad Bygrænsen. Den voksende Skattebyrde i Byen kræver, at dens egne Skat ydende Borgere beskyttes i deres Privilegier, dvs. lovfæstet Udelukkelse af alle andre Næringsdrivende fra Byen og dens Opland, som denne Gang ansættes ved 3 Milsgrænsen. Man ønsker ingen selvstændig Flække Christiansfeld, men denne undergivet Haderslevs Myndighed.

Nu var gode Raad dyre. Skulde Privilegierne eller Fliden støttes? Sagen er gaaet til København; og Myndighederne overvejer i Aarevis. Briant havde jo sagt dem, at Udstedelsen af det foreslaaede Reglement var ensbetydende med at vise Brøderne Døren igen, altsaa at annullere sin egen Indkaldelse af dem.

Men Haderslev giver ikke Ro. Man forsøger nu med kriminelle Anklager mod enkelte Professionister paa Christiansfeld. Murerlavet kræver (15. 7. 85) Snedker Kiergaard straffet, fordi han ved Siden af sit Snedkerhaandværk ogsaa murer, altsaa »fusker«. — Bagerlavet forlanger (11. 2. 86) Konditorbageren straffet for hans Salg udenfor Christiansfeld og hans Varer konfiskeret. Men Amtet frabeder sig yderligere Anklager, indtil den allerhøjeste Resolution er sket. Lavene, samt de Deputerede og Magistraten, sender i 86 atter en indtrængende Anmodning til Kongen med Bøn om hurtig Afgørelse. »Gud den Alvidende er vort Vidne, at mange af vore Medmestre ofte næppe

har det kære tørre Brød i Huset til nødtørftig Underhold for sig og sine.... Næsten hver Søndag bekendtgøres Konkursproklama.... Vor eneste Trøst er endnu den frimodige allerunderdanigste Tillid til Deres Kongelige Majestæts Retfærdighed og Naade, at De redder os ud af denne bedrøvelige Situation«. Der mindes om Byens Brand i 1759, hvis Eftervirkninger endnu mærkes, og der peges igen paa Slotsgrunden, der nu gør store Forretninger og tager Byens Handel. Fra Christiansfeld er det denne Gang særlig Brændevinsbrændingen og Ølbrygningen, som har stjaalet hele Haderslevs Næring i dette Fag.

Endelig i 1790 er Sagen modnet til Afgørelse, som sker ved Kongelig Resolution af 31. 3. Christiansfeld har dog underhaanden allerede i December 89 faaet Afgørelsen tilstillet gennem Amtsforvalter Fischer i Haderslev. Man kan ikke andet end erklære sig tilfreds med Ordningen, som saa afgjort er faldet ud til Brødrebyens Fordel, — efter Amtsforvalterens Oplysning ikke uden Amtmand v. Stemanns virksomme Medhjælp. Ogsaa her fra turde der løbe Traade tilbage til Briants Agentvirksomhed i København. Der bestemmes i Resolutionen, at ethvert Haandværk paa Christiansfeld, fra 1789 at regne, skal betale til deres Lav i Haderslev: 5 Rdlr., naar det kun drives af een Person, 8, naar der er to, og 10, naar der er tre og derover. Til Gæld beholder man Koncessionens hidtidige Frihed til at drive al Slags Næring og afsætte sine Varer til alle og enhver paa Christiansfeld, men ikke paa Markederne i Haderslev, med mindre man har opnaaet særligt Mesterbrev i Staden. Noget Reglement blev der ikke Tale om. Og det var det vigtigste.

I Sandhed et magert Resultat for Lavene efter deres lange fortærende Strid. De Par Skillinger kunde ikke redde dem fra »Ruinen«, og Konkurrencen var de ikke blevet fri for. Nu maatte de selv ty til Frihedens personlige Initiativ og Indsats, naar de vilde hævde sig. Denne bitre, men gavnlige Erkendelse kommer ogsaa til Udtryk i en Prisopgave i Stadens Blad »Lyna« i 97, saalydende: Hvorledes kan den Skade, som Borgerne i Haderslev har lidt gennem Handel og Haandværk fra Christians-

feld, bedst afhjælpes? — Et Svar pegede paa Havnen og Søvejen.

Men forinden havde Handværkerne endnu gennem Aaringer hindret sig selv i at faa de tilstaaede Skillinger fra Christiansfeld, idet der efter Resolutionens Bekendtgørelse opstod ny Strid om, hvad der skulde forstaaes ved dennes Udtryk »Person«, om det gjaldt Haandværksmesteren alene, altsaa Værkstedet, eller ogsaa alle arbejdende Svende med. Christiansfeld holdt naturligvis paa det første, hvori den ogsaa siden fik Ret. Men Haderslev stod paa det sidste og vilde derfor ikke kvittere for de tilbudte Penge, for ikke derved paa Forhaand at anerkende Christiansfelds Opfattelse. Først i 95 kommer de efter nye Advokatudgifter saa vidt, at de akcepterer.

Endvidere blev der Strid om, hvem der nu kunde faa de Par Dalere, om kun Lavene eller ogsaa enkelte Professionister, som enten var tilsluttet til Lav i andre Byer eller overhovedet ikke var lavsforbundne. Ogsaa her fik Sagførererne en Del at fortjene, inden Myndighederne i 98 afgjorde Stridsspørgsmaalet til Christiansfelds Fordel.

I 1805 ophævedes denne forældede Lavsafgift helt. En ny Tid var brudt frem. Og Christiansfeld havde været med til at bringe den til Landet.

3. Næring og Økonomi.

»Velsignet skal du være i Staden og velsignet skal du være i Marken« (5. Mos. 28, 3). Denne Forjættelse havde Menighedens Ledelse sat som Motto i den nye Bys Segl. Og efter Sejren i Konkurrencen med Haderslev at dømme har Christiansfeld aabenbart ogsaa forstaaet at nære sig og bringe Velstand til Huse. Men slet saa velsignet, som udenfor staaende Iagttagere kunde drømme om det, var Byen nu heller ikke. Ogsaa den kendte til Hverdagens Bekymringer for Brødet. Ikke alle dens Foretagender gav Overskud. Hovedandelen i Byens daværende notoriske Blomstring maa antagelig ogsaa mere tilskrives de stigende

Konjunkturer i dette Tidsafsnit og de som Følge heraf profit-skabende Handelsforetagender i Byen end selve Haandværket og Industrien paa Stedet, Etablissementets egentlige Opgave. Men selvfølgelig, det var heller ikke den søvnige, men den vaagne Næringsdrivende, der fik Del i denne Tidens Gevinst.

Koloniens Næringsveje fordeler sig paa følgende 4 Grene: 1) Landbruget paa Tyrstrupgaard, 2) de saakaldte »Menigheds-Brancher«, Gæstgiveri og Handelshus, 3) Værksteder og 4) Fabrikker. Jeg skal nu belyse deres økonomiske Standard hver for sig.

1) Om nogen større »Velsignelse i Marken« blev der ikke Tale. Brødrene var ikke Foregangsmænd paa Landbrugets Omraade, tværtimod. Tyrstrupgaard var ved Overtagelsen meget forsømt, baade i Mark, Besætning og Bygninger, og krævede straks flere Tusinde for at bringes i nogenlunde forsvarlig Drift. Bestyrerne i det her omhandlede Tidsrum var indvandrede Tyskere, der aabenbart hverken forstod sig paa eller interesserede sig synderligt for Landbrug. Den første lidet foretagsomme forsvandt efter et Par Aars Forløb, efter at han havde lagt et Par Spænd Trækokser til Besætningen, som dog snart forsvandt igen. Den næste var Urtekræmmer, og blev siden Missionær, og magtede heller ikke Stillingen. Den tredje og dygtigste var Brygger og Brænder og fortsatte til sin Død. Gaardens Hovedindtægt har været Leveringen af Mælken til Christiansfelds Indbyggere og dernæst af Kornet til Bryggeriet. I de første Aar klages der stadig over »den stakkels Gaard, der hvert Aar har Underskud«, i 76 saaledes 1800 R. Balancen har dog bedret sig siden, især vel ogsaa under Indflydelsen af de stigende Priser paa Landbrugsprodukter.

Gaardens Rentabilitet øgedes ligeledes stærkt ved det Ølbryggeri og Brændevinsbrænderi, som man i 77 begyndte med at indrette paa den, og senere betydeligt maatte udvide med Nybygninger og Redskaber. Til at begynde med havde man kun tænkt paa at kunne levere det Kvantum, som Gæstgiveriet kunde aftage. Men Bryggerens gode og vel ogsaa

billige Produkter blev snart saa kendte, at Afsætningen voksede i de store Dimensioner, — nok til Menighedens økonomiske Fordel, men ikke just til dens moralske. Det førte nemlig til, at der blev aftaget og nydt for rigeligt af de stærke Varer. I 78 kom der Klage gennem Øvrigheden, som ved den Lejlighed forbød Tyrstrup Sogns Beboere at hente Brændevin paa Tyrstrupgaard. I 86 indløb Besværing fra en »Kongelig Beafskediget rust-Vogns Kudsk« i Ørsted, som paa alle fattiges Vegne bad om, at »denne forskrækkelige Brændevins-Brænden maatte blive op-hørt, som gaar saa stærkt til Misbrug med Ruget at forbrænde paa Christians-Felt«. De store Gaarde sælger deres Brødkorn til Tyrstrupgaards Brænderi og unddrager det derved den fat-tige Del af Landbefolkningen. Han insinuerer desuden, at den største Part af den i Christiansfeld fabrikerede Brændevin bli-ver indsmuglet (indpracticeret) til Jylland og Fyn. Den ekstra-ordinære Mandatar i Christiansfeld paa det Tidspunkt gør i sit Svar opmærksom paa Forskellen mellem Tyrstrupgaard og Christiansfeld og hævder, at det meste er Folks Snak, og at man »med Vidende ikke har overtraadt Landets Love«. ¹¹⁹⁾ Men noget maa der vel have været om Uregelmæssighederne, idet Tyr-strupgaard lidt senere vedtager en Bøde til Fattiggassen for »ulovligt Brænderi«. Ogsaa Leveringen til selve Christiansfelds Indbyggere maatte underkastes en vis Kontrol af Menighedens Ledelse. Med denne lidet tiltalende Biforretning har Tyrstrup-gaard saa fremtidig kunnet udvise positiv Balance i Menighe-dens Regnskab.

2) Ogsaa de to andre Forretninger, som dreves for Menig-hedens fælles Regning, Gæstgiveriet og Handelshuset, har bi-draget betydeligt til Byens gode Økonomi.

Gæstgiveriet eller »Menigheds Logis'et« (Missions Ho-tel), som det kaldtes, begyndte under ret primitive Forhold ef-ter tysk Mønster, men maatte siden flere Gange ombygges og ud-vides. Selve Byen med dens voksende Indbyggertal var egentlig Kundekreds nok, men Husets Beliggenhed ved befærdet Ho-vedvej, og de efterhaanden mange Gæster, der aflagde et Besøg

i Brødrebyen, har med Tiden forøget Forretningens Omsætning betydeligt og givet et godt Overskud. I de første Aar har Stedet haft noget kro-agtigt over sig, baade med Hensyn til Betjening og Søgning. Brændevinen flød rigeligt i den »nedre Skænk« og gav Anledning til adskillig Uorden, som affødte Klager og Forbud mod Udskænkning til Tyrstrup Sogns Beboere. Men ogsaa Menighedens Ledelse greb i det Stykke ind med en fast Haand. Disse Forargelser kunde ikke taales i en »Jesu Menighed«. Gennem Værtskifte og Forbedringer af Lokaler og Senge, Køkken og Opvartning naaede man efterhaanden saa vidt, at man kunde modtage Landets fornemste Herskaber.

Ogsaa i den Branche meldte der sig straks ved Begyndelsen (73) en privilegeret Kollega, nemlig Arve-Kro-Forpagteren i Høkkelbjerg et Par smaa km nord for Christiansfeld. Beraabende sig paa sine Privilegier krævede han Menigheden dømt til at lukke dens Gæstgiveri for alle tilrejsende og kun at lade det være aabent for Christiansfelds egne Indbyggere. Anklageren mener desuden — vel et almindeligt Udtryk for de ikke-venligt-sindedes Opfattelse og Agitation —, at »disse Tilhængere af det Mähriske Broderskab ejer en ret fortryllende Overtalelsesevne og er grebne af en saadan Proselytaand, at de stadig mere vil udbredes for endelig at indpode deres Gift i hele Landet«. — Men Rentekamret nedsætter blot Kromandens Pagt en Smule og frabeder sig dermed alle videre Besværinger (9. 7. 74).¹¹³⁾

I Gæstgivergaarden var der ogsaa fra Begyndelsen indrettet en Urtekræmmerbutik til Byens Brug. Men snart viste sig dette Behov og tillige Byens Afsætning af sine egne Varer at kræve et eget H a n d e l s h u s med Kolonial og Manufaktur. Allerede i 75 udskiltes Købmandsforretningen fra Gæstgiveriet, idet den senere saa bekendte Købmand C. L. E. S p i e l w e r g fra Altona overtog denne Gren af Menighedens Næring og dermed indledede dennes hurtige og solide Vækst. Men under Anstrengelsen satte han ogsaa samtidig sit eget Helbred til. I 78 byggedes selvstændigt Hus, som senere udvidedes. Spielwerg, som ogsaa

engang (i 84) tog til Messen i Leipzig, var en dygtig Forretningsmand, der satte Fortjenesten i Varelageret. Forstanderne syntes nok, at hans aarligt beregnede Overskud paa sædvanligt ca. 600 Rdlr. var lovligt lille i Betragtning af den Kapital, 12,000 Rdlr., der stak i Forretningen, uden at man dog i mindste Maade mistænkte Forretningsføreren for Uredelighed. Men da man saa ved dennes Død i 91 foretog Hovedinventur, viste der sig at være et Overskud paa 7000 Rdlr. Handelshuset førtes derefter videre under Firmabetegnelsen Spielwerg & Co. og gav gode Indtægter.

Ved Siden af denne florerende Menighedsforretning havde et menigt Medlem, Ehr g o t t M ü l l e r fra Herrnhut, gift med en Dansker, allerede i 75 faaet Lov til ved Siden af sin Profession at drive en Isenkram- og Nürnberger-Forretning. Haandværket skulde dog være Nr. 1; men meget snart blev Forretningen hans eneste Erhverv; og Indehaveren endte med at blive »en rig Mand«.

3) Værkstederne fandtes fortrinsvis i det rummelige Brødrekorhus og dreves i Regelen for Menighedens Regning (Menigheds Diakonien), men kunde ogsaa undtagelsesvis drives for egen Regning. Fra 1779 har vi en Fortegnelse over følgende Værksteder, som fandtes paa Christiansfeld¹²⁾: Skomager, Skrædder, Snedker, Bundtmager, Garver, Farver, Handskemager, Hattemager, Kandestøber, Lysestøber, Blikkenslager, Pottemager, Urmager, Knappemager, Ovnsætter, Bager, Slagter, og mere fabriksmæssigt: Væveri, Spinderi, Strikkeri, Tobak- og Cigarfremstilling. — I 1790 lyder en anden, noget kæmmet, Fortegnelse over Haandværksmestrene paa: 3 Skomagere, 2 Skræddere, 2 Snedkere, 1 Bager, 1 Bødker, 1 Murer.¹³⁾ Til denne Fortegnelse maa dog bemærkes, at de her manglende Professioner ved denne Lejlighed dels henregnes under Fabriksvirksomheden, dels ikke betragtes som selvstændige Værksteder. Skomagernes, repræsenterende dette Fags gode tyske Traditioner, er det førende Haandværk paa Stedet. Men mest berømt blev siden Konditorvarerne, Christiansfelder Specialiteten:

Honningkager. Haandværkerstanden med dens familieforsørgende Mestre dannede Menighedens faste Rygrad. — Sammen med dem skal dog ogsaa nævnes Søstrekorhusets Beboere med deres kvindelige Sysler. De var Menighedens Hjerte.

4) Christiansfelds egentlige Opgave maatte dog siges at være Anlæggelsen af Fabrikker. Det var paa dette Omraade, særlig Tekstilens, de skulde gøre deres Nyindsats og give deres Stimulans til Gavn for Landets Økonomi som Helhed. Af Fabriksanlæg nævnes i en Fortegnelse fra 1782¹⁴⁾ (i Anledning af Ansøgningen om Forlængelse af Told- og Licensfriheden) følgende 4, med Angivelse af de Raastoffer, de har Brug for fra Udlandet:

A. Bomulds-, Halvsilkevare- og Linned-Fabrik, som har Brug for raa og spunden Bomuld, Hør, raa og hvidbleget Linned Garn, tyrkisk rødt Garn, Silke, Farvematerialer, Redskaber som Blade, Kamme pp.

B. Uldvare-Fabrik, som bruger Kamel Garn til Kamelhaars Plys, Silke, Farver, Redskaber.

C. Baand-Fabrik, som behøver tyrkisk Garn, Silke, Linned Garn, Redskaber.

D. Segllak-Fabrik, som skal have Ciunober, Skellak, Terpen-tin, Harpiks, Kridt.

I 1792 nævnes i samme Anledning 6 Fabrikker¹⁵⁾, med Angivelse af deres Kapacitet:

A. Bomulds-, Halvsilke- og Linned-Fabrik, som har 15 Væ-vestole i Brug.

B. Uldvare-Fabrik, som har 3 Stole i Gang og forarbejder Uld fra Indlandet.

C. Baand-Fabrik med 5 Stole.

D. Strømpefabrik med 3 Stole.

E. Hatte-Fabrik, som arbejder med 2 Svende og Lærlinge og fra Landet anvender Biber- og Kanin Haar.

F. Segllak-Fabrik, som er af mindre Betydning.

Forstanderne bemærker til denne Ansøgning, at »de herværende Fabrikker har haft deres nødtørftige Fremgang og Ud

komme«. Man hævder, »at uden den tilstaaede Told- og Licensfrihed vilde dette, selv ved den mest flittige og virksomme Omhu, ikke have kunnet opnaas«, endvidere, »at der ikke viser sig nogen Udsigt til Afsætning af de fabrikerede Varer til Udlandet«. — Vi kan tilføje, at i Virkeligheden arbejdede enkelte af Fabrikkerne med Tab, som Uldvarefabrikken, eller ogsaa uden nævneværdig Afsætning.

Magistraten i Haderslev, som jo i Forvejen ikke havde noget godt Øje til Christiansfeld, faar denne Gang Ansøgningen tilstillet til Erklæring, og udtaler, at det er »ganske utilladeligt« at bevilge nogen Forlængelse igen, — med følgende Begrundelse: »Den, der véd, at den største og bedste Del af det derværende Erhverv kun bestaar af saadanne Ting, som man finder nok af overalt i Landet — og at selv deres Fabrikker ikke leverer noget særligt eller fortrinligt — allermindst nye ubekendte Anlæg — vil ogsaa være overbevist om, at deres nye Ansøgning om endnu flere Friheder og Begunstigelser ikke er nogen særlig Opmærksomhed værd«. De Par Vævestole, man har i Christiansfeld, er ganske uden Betydning og overflødige. De tjener kun til Dumping for andre. »Det er ligeledes en længst erkendt Sandhed, at Handel og Erhverv kun da ret gavner deres Land, naar man kan erobre et Marked for Fabrikkerne i Udlandet«. Men Christiansfeld siger jo selv, at man »ingen Udsigt« øjner i den Retning; og Kolonien er derfor »slet ikke til nogen Fordel for Landet, som man maaske i sin Tid havde gjort sig Forhaabninger om.«

Det var jo paa sin Vis bitre Sandheder, Magistraten her opvartede med. Men de kan som Helhed næppe synderligt bestrides, idet der dog bør tilføjes, at de øvrige Fabrikker i Landet nød samme Friheder, og vist ogsaa tør hævdes, at Christiansfelder Kvaliteten laa i Spidsen. Byens Fabrikker betød utvivlsomt en Stimulans til den hjemlige Industri, eller var i hvert Fald et paaskønnelsesværdigt Led i dennes Ophjælpning, saa Landets Behov kunde fremstilles herhjemme og Køb i Udlandet undgaas. Men nye Anlæg bragte de ikke til Landet; og

Markeder i Udlandet erobrede de heller ikke. Honningkagerne blev deres eneste Specialitet med en vis europæisk Berømmelse.

Til de foran opførte Fabrikker maa endnu føjes Tobaksfabrikken fra 1775, som mest beskæftigede kvindeligt Arbejds-kraft og til Tider skal have haft Arbejde til omkring 100 Personer. Til Snustobakken anvendte man Dürninger-Recepten. Endvidere Sæbefabrikken fra 1792, som er den eneste, der i Dag endnu findes i Byen.

At Virksomhederne som Regel gav et større eller mindre Overskud, skyldes foruden Fliden og Paapasseligheden ogsaa den billige og villige Arbejds-kraft, man havde i de ugifte Brødre og Søstre. Mestrene og deres Svende, Arbejdere og Arbejdersker har efter den Tids Kåar haft deres jævne Udkomme, naar de ellers fyldte deres Plads. Der var dog ogsaa enkelte udygtige og uflittige iblandt, som man havde sit Besvær med og led Tab hos. Som Grund angives tillige de paagældendes Leven over Evne og manglende økonomisk Sans. Ogsaa enkelte Tilfælde af Drukkenskab og Lotterispil bragte Sorg. Mestrenes Økonomi hvilede iøvrigt paa visse rentebærende Forskud fra Menighedskassen, som udstedtes gennem en Slags Kreditkasse paa Veksler. De maatte ikke laane udenfor Menigheden uden Ældsteraadets Vidende. De lønnede selv deres Svende, som igen fik deres Kost og Logis i Korhusene mod en mindre Pension. I Husleje og til almindelige kommunale Formaal ydedes visse passende Beløb.

Menighedens Embedsmænd, som altsaa stod med Ansvaret og som de ledende i ydre og indre Sager, fik et aarligt Salær, som synes at have været rigeligt beregnet, uden at vi dog véd noget om, at »Bierne« i den Anledning har set skævt til »Droernerne«. Gagen for Menighedens to gifte Forstandere synes at have ligget omkring 300 Rdlr. aarligt, for Brødrekorets ugifte ved ca. 100, Søstrekorets ca. 50. I Aaret 77 fik Spielwerg 120 (79: 250), Arndt 120, Logis-Værten 50 foruden fri Kost og Bolig, Huskarlen 14, Pigen 10, Bryggeren 100.

Overskudsbeløbene anvendtes til Nedskrivning af Hypote-

kerne paa Ejendommene. Var de særlig store, forlangte Unitetsledelsen sin Part til »synodalmæssige Formaal«, som det hed, dvs. til Anvendelse i Menighedens Tjeneste. Adskillige Tusinde er ad den Vej vandrede ud af Landet. I 1779 giver Unitetsledelsen Udtryk for dens glædelige Overraskelse over, at Christiansfeld »saa omgaaende har sendt de 1200 Rdlr., som man havde udbedt sig. I 91 er det over 2000.

Til Slut kan der være Anledning til at spørge, om Christiansfelds økonomiske Fællesliv kan kaldes Kommunisme. Visse Tendenser synes der jo at være i den Retning, naar hele Koloniens Økonomi saaledes i overvejende Grad samledes i een Fælleskasse. Brødremenigheden vil dog ikke have denne Betegnelse anvendt paa sin Økonomi. Man havde ogsaa under et Forsøg paa at gennemføre økonomisk Kommunisme i Brødrekolonien »Bethlehem« i Pensylvanien i Midten af det 18. Aarhundrede gjort daarlige Erfaringer i det Stykke. Lad mig anføre, hvad et Medlem af Unitetsledelsen i 1776 skriver til Briant i Christiansfeld om den Sag i Anledning af »Credit-Væsenet's« Ordning:

»... Man skal derved ogsaa paase, at ingen hverken i eller udenfor Menigheden heraf uddrager og antager den ganske ubegrundede og meget farlige Sætning, at vi indestod en for alle og alle for en. Indadtil kan denne Tanke give letsinde Gemytter Lejlighed til store Forsyndelser og skadelige Misbrug; og udadtil kunde den ikke blot blive højst farlig for os, men vilde ogsaa være stik imod den sande Opfattelse, som Verden burde have af os. Naar vi mellem os selv siger, at Menigheden for at redde Jesu og Hans Folks Ære staar sammen som een Mand, saa beror dette ikke paa nogen som helst politisk eller civilretslig Forpligtelse, men altid kun paa fri Overbevisning og Villighed, som Guds Aand virker i Hjertet. Ingen anden end en saadan paa Hjertets Villighed og Overbevisning beroende Forpligtelse forefindes, hverken hos Unitetet som Helhed eller hos en enkelt Menighed i Særdeleshed. Men deraf følger ogsaa, at der mellem Menigheden og dens Medlemmer ikke eksisterer nogen

Slags Stedfortrædelsespligt, som i nogen Maade vilde være civilretsforbindtlig. Gaar et Medlem af Menigheden i dets Økonomi letsindigt til Værks, og gaar det bankerott ved egen Skyld, saa er Menigheden hverken pligtig til at overtage dennes Aktiver eller at betale hans Gæld. Creditorerne bør holde sig til Debitoren og hans Formue . . . Men hvis et Menighedsmedlem ulykkeligvis uden egen Skyld bliver insolvent, saa er Menigheden vel ikke just forpligtet til at repræsentere ham for Domstolen, men af broderlig Kærlighed og Troskab er enhver villig og rede til efter Evne at komme et saadant forulykket Medlem til Hjælp og støtte ham for at redde hans Ære og Creditten«. ¹¹⁶⁾

Efter disse Grundsætninger er der ogsaa blevet handlet i Christiansfeld, hvor oprædende Underskud eller Fallitter ikke blev overtagne af Fælleskassen, men maatte ordnes med de respektive Creditorer for at »forebygge den skadelige Opfattelse«, siges der engang, »som man nu og da støder paa, at Menigheden var pligtig til at forsørge sine subsistensløse Medlemmer, lige meget om de med eller uden egen Skyld var kommet i slige Omstændigheder«. ¹¹⁷⁾ Der bestod altsaa ikke fælles Ejendomsret i Christiansfeld, hvilket vel tør kaldes den politiske Kommunismes særlige Kendetegn. Enhver var ansvarlig for sin egen Økonomi og havde den fulde Ret til sin egen Ejendom. Noget andet er, at der i Menighedens Forfatning ogsaa økonomisk var sørget for, at faa fik for meget og færre for lidt, hvilket vel tør kaldes den kristne Næstekærligheds Kommunisme. Og det var bl. a. ogsaa denne Fællesskabsfølelse, der i væsentlig Grad bidrog til, at Staden Christiansfeld blev »velsignet«.

4. Kostskolerne.

Fik Christiansfelds industrielle Indsats ikke den Betydning for Landet, som maaske var ventet, gik det omvendt med dens pædagogiske Anstalter. Ingen, i hvert Fald ikke Øvrigheden, havde vist regnet med, at den nye Brødrekoloni skulde optage en Skolegerning, som skulde blive landskendt, ja faa skandinavisk Ry. Skolespørgsmaalet var overhovedet ikke berørt i Koncessionen.

Men Brødremenigheden havde paa dette Omraade en rig og god Tradition at bygge videre paa. Dens store banebrydende Pædagog A m o s C o m e n i u s (død 1671) er Grundlægger af hele vor moderne vesterlandske Pædagogik. Alle vore vigtigste pædagogiske Tanker indtil Pestalozzi og Frøbel, Grundtvig og Kold kan findes hos denne Opdragelsens Stormand, som for det første hævdede Opdragelsens religiøse Grundvold og dermed forankrede Skolen i Menigheden, og dernæst fremhævede Moderen i Hjemmet som alle Opdrageres store Forbillede og dermed gav Undervisningens anskuelige og personlige Præg. Undervisningen er i sig selv Opdragelse — og ikke blot en upersonlig Kundskabsmeddelelse —, denne Grundtanke var det. Brødrene stadig betonedede overfor almindelig Tilbøjelighed til at glemme Hjemmets Aand i Undervisningen, den Afsporing, der med Rette har ført til Talen om den »sorte Skole«, der fornægtede Opdragelsens bærende Principper.

At Christiansfeld fra dens Begyndelse ogsaa indføjede Skolegerningen som et Led i dens Arbejde paa Stedet, hænger vel nok sammen med, at adskillige skandinaviske Hjem i Tiden forud havde sendt deres Børn til Brødremenighedens tyske Opdragelsesanstalter. Man kunde nu forkorte Afstandene og forøge Søgningen ved at indrette en Kostskole paa selve det nordiske Omraade. I hvert Fald har man i Christiansfeld sikkert igen Briants vidtskuende Blik — straks haft Tanken at realisere Skoleideen. I 1774, da de første nødtørftige Huse stod færdige, gjorde man Forberedelser til at blive »aktiv i Sagen«, som Protokollen udtrykker sig. Og med det nye Aar (75) begyndte den saakaldte »Pensions-Anstalt«, for Drengene den 4. 1. med to af Pastor Ewalds Sønner fra Hviding, lidt senere ogsaa en af Pastor Ebbesens fra Sdr. Bjert, og for Pigerne midt i Februar med en Datter af Pastor Fabricius i Humtrup sydfor Tønder. Der ansattes foreløbige Skoleholdere, som baade skulde tage sig af Undervisningen og af hele Omsorgen for Børnene iøvrigt, dvs. træde i Hjemmets Sted. I Mellemtiden ser man sig om efter en Lærer med videre Uddannelse, en saakaldt »lærd Broder«, der

ogsaa kunde give videregaaende Undervisning, hvad vi i Dag forstaar ved Realskolepensum.

Der kom hurtigt nye Elever til, saa Skolerne i 78 f. Eks. havde 19 Dreng og 12 Piger i deres Pleje, deriblandt nogle fra selve Byens Hjem; andre var Missionærbørn; men ellers var de fra Slesvig, Jylland, København og Norge. Men denne uventede og voksende Skole i Christiansfeld maatte naturligvis vække Offentlighedens Opmærksomhed; den medførte ogsaa et vist Ingreb fra Øvrighedens Side. Det har nærmest været Gejstligheden paa Stedet, som fandt en passende Lejlighed til at demonstrere sin Antipati mod Christiansfeld. I alle Fald indgav Kirkevisitatorerne i Haderslev allerede i Efteraaret 76 en »mindre gunstig Indberetning« til Myndighederne i København. De forlangte en nøjere Kontrol med det nye Foretagende og dettes Elever, ja aabenbart helst et Forbud mod Skolen, undtagen for Koloniens egne Børn. Den herefter fra det Tyske Kancelli udstedte Resolution faldt saaledes ud, »at det ikke skulde være forbudt nogen af Kongens Undersaatter, som bekender sig til Brødrenes Lære, selv om han ikke bor i Christiansfeld, at lade sine Børn opdrage dersteds, med Undtagelse dog af de i Embede værende lutherske Præster, med hvis Embedspligter saadant ikke lod sig forlige. Præsterne Fabricius, Ewald og Ebbesen bliver altsaa opfordrede til straks at tage deres Børn hjem igen.«¹¹⁸) Generalsuperintendent Struensee billigede ikke denne Forholdsregel, idet han, som han skrev til Prætorius, ansaa Brødrene for at være »lutherske i Læren«. Præsterne maatte dog falde til Føje og tage deres Børn ud af Skolen i Christiansfeld. Den noget impulsive Pastor Fabricius nægtede imidlertid at parere Ordre. Han vilde »hellere nedlægge sit Embede end handle mod sin Samvittighed ved at tage Børnene hjem«. Man maatte saa fra Skolens Side betyde ham, at han for Brødrebysens Skyld maatte adlyde Øvrigheden. Men han rejste siden endda til København og søgte Foretræde hos Bernstorff, uden dog at opnaa sin Vilje. Præstebørn kom herefter ikke til Christiansfeld før efter deres Konfirmation. I Stedet for besørgede man saa en Huslærer til de paagældende Hjem.

Der indtraf dog andre Ting, som var af mere alvorlig Art. Den Krise, som enhver ny og voksende Bevægelse i Regelen kommer ind i efter en vis Tids Forløb, udeblev heller ikke her. Lærerkrafterne synes i Begynder-Aarene ikke alle at have gjort Fyldest, hverken i undervisningsmæssig eller i personlig Henseende. Elevernes første Betagelse af det nye afløstes ogsaa efterhaanden af en vis Reaktion («Lunkenhed» siger Protokollen), som maatte siges at have sin ganske naturlige Aarsag i Børnenes vaagnende Hjemlængsel. Man oplevede blandt disse fra Hjemmet bortgivne Kostskolebørn visse fuldt forstaaelige »hysteriske« Tilfælde, som enkelte Gange endte med Hjemsendelse. Ogsaa et enkelt Dødsfald indtraf. Disse interne Tildragelser gjorde det nødvendigt, at man i 1780 sammen med Indførelsen af Menighedens Forfatning ogsaa fik ansat en særegen Skoleinspektør, hvorefter Skolen kom i god Gænge.

Senere (i 83) oprettedes til Skolens Støtte paa Unitetsledelsens Foranledning en særlig Skoledirektion, bestaaende af de to Forstandere, Præsten og Skolelederen. Dens Opgave var efter Protokollens Udsagn: »1) i Forældres Sted at raadslaa om og fremme Børnenes Bedste, 2) i Fællesskab og i god Tid at overveje hvert enkelt Barns Muligheder («Destination»), 3) at staa i stadig Forbindelse med Inspektøren og dennes Hustru og understøtte den første i hans Forretninger med gode Raad«. ¹¹⁸⁾ I 1785 indrettedes en særlig Husfaderstilling, hvis gifte Indehaver skulde forsøge at gøre det saa hjemligt som muligt for Eleverne. Det skulde være en jævn Broder, »som elskede Børnene, levede i Opdragelsesspørgsmaalet og ved Dag og Nat bar deres Udvikling paa sit Hjerte«. Indvirkningen paa Børnenes »Hjerte« er efter Brødrene nemlig »Hovedsagen«. »Opdragelsens Hovedstykke er Dannelsen af Sjælen, Gemyttet, Tankegangen, Omgængelsen og Barnets hele moralske Karakter«. ¹²⁰⁾

Atter i 87 og 93 indtraf visse Kriser, som foraarsagedes ved en Del Elevers pludselige Død og fremkaldte Anker over Forplejning og Behandling. For at imødegaa disse gik man i 93 endda saa vidt, at man lod en afdød Elevs Lig obducere, for at faa Dødsarsagen konstateret. Den viste sig at være en gammel

Sygdom i Lungerne og kunde altsaa ikke lægges Skolen til Last. Man skærpede Anordningen om, at kun sunde Børn efter Lægeundersøgelse ved Optagelsen kunde antages, og at Forplejningen skulde være god, selv om Pensionsprisen ogsaa maatte forhøjes en Smule i den Anledning. Det gjaldt om at bevare Skolens gode Rygte.

Imens trivedes og voksede Skolen. Drengesafdelingen naaede i 1797 op paa 6 Klasser; Pigeafdelingen havde i Regelen ikke over 2. I 88 fik Drengene egen Bygning, som udvidedes i 96. Fra 90 indførtes aarlig Eksamen »til Fornøjelse for de tilstedeværende Børn og til Opmuntring for Lærerne«.

Rekrutteringen skete fra herrnhutisksindede Hjem i hele Skandinavien. I 1894 kom saaledes paa en Gang en Transport af 11 fra Sverige (i 97: 10), deriblandt Grevesønnerne Joh. Georg og Gustav Snuilsky, som siden efterfulgtes af en Del flere adelige Svenskere. Men ogsaa til Anbringelsen af moderløse Børn, som af uden for Ægteskab fødte og fraskiltes Børn, fandtes Christiansfeld Kostskoler at være velegnede. Da en holstensk Grevinde engang bad om Anbringelse af hendes Myndling, men paa den Betingelse, at Barnet »aldrig blev nogen Herrnhuterinde«, maatte man dog — naturligvis — afslaa Anmodningen. Iøvrigt har Motivet for Anbringelsen gennemgaaende været den, at man her »i Menighedens Pleje ansaa disse Børn for sikret mod Verdens Forførelser« og »bevaret for Udskejelser«, medens de samtidig kunde og skulde »lære noget nyttigt«. Enkelte blev ved Overgivelsen ligefrem »ofret til Frelseren«, dvs. at Forældrene gav dem til fremtidig Tjeneste i Menigheden. Den afsluttende Undervisning skete i disse Tilfælde paa Menighedens Prædagogium og Seminar nede i Tyskland.

Undervisningssproget har udelukkende været tysk, hvilket vel under den Tids Forudsætninger ikke har vakt noget Anstød. Kun i Børnegudstjenesterne, der skiftevis holdtes paa Tysk og Dansk, har man mødt sit eget Modersmaal, om ogsaa i en fremmed Mands Mund. I Fagene tog man foruden særligt til Sprogene — en Englænder underviste — ogsaa Hensyn til saa moderne Fag som Tegning og Musik. Skolegangen, som helst skul-

de strække sig over mindst 4 Aar, afsluttedes i Regelen med Konfirmationshandlingen.

Ikke saa faa betydelige Mænd og Kvinder har faaet deres grundlæggende Opdragelse i Christiansfeld og har her modtaget blivende Indtryk fra det Aandens Solskin, som laa over denne Menighedsby og fik smaa Barnesjæle til at »lykkes og trives« og se »Gudernes Gud i sin Herlighed«. (Hele dette Spørgsmaal om Christiansfeld som pædagogisk Centrum vil blive taget op til selvstændig Behandling i en senere Afhandling).

5. Kirkesal og Kirkegaard.

Som i et Bistade Dronningcellen er den største og vigtigste og derfor beskyttende omgives af de mange arbejdende Biers Celler, saaledes var Kirkesalen i Christiansfelds Menighedsby ogsaa den rummeligste og betydningsfuldeste, beliggende i Byens Centrum, hegnet af de mange Hjem. Fra den skulde Velsignelsen strømme ud til Byens Bo- og Virkesteder. Den skulde være »den Højestes Skjul«, naar Menighedens Medlemmer fuldtalligt samledes til Bøn og Tilbedelse i dens lune Hegn.

Det første Hus i Christiansfeld indeholdt ogsaa en foreløbig Kirkesal, med Plads til ca. 80 Mennesker. De Gudstjenester, som Dagen efter dens Indvielse, Søndag den 14. 11. 73, holdtes paa den, er betegnende for det Menighedsliv, som herefter skulde udfolde sig paa dette Sted. Prætorius, Præsten, holdt om Formiddagen den tyske Prædiken ud fra Teksten i 1. Tim. 1, 15—16: »Den Tale er troværdig og al Modtagelse værd, at Kristus Jesus kom til Verden for at frelse Syndere, iblandt hvilke jeg er den største . . .« Briant, Sjælesørgeren, ledede om Eftermiddagen det danske Menighedsmøde ud fra Ordet i Fil. 4, 4—7: »Glæder eder i Herren altid; atter siger jeg: Glæder eder! Eders milde Sind vorde kendt af alle Mennesker! Herren er nær! . . .« Han udtalte Ønsket om, at Dagen maatte blive »Begyndelsen til ægte og varig Glæde i Herren« paa Stedet. Disse to Forsamlinger er typiske for Eftertiden i Christiansfeld. Hovedtjenesten er paa Tysk, et fremmed Maal, noget stiv i Formen, samlende

sig om det dogmatiske Hovedpunkt i Brødre læren: Kristus som Synderes Frelser. Aftensangen er paa Dansk, Landets Maal, holdt under mere frie Former, pegende paa den kristne Glæde som Grundtonen i alt ægte og sundt Menighedsliv. Der er ingen Tvivl om, at den sidste Tjeneste virkede mest dragende paa Byens danske Opland.

I denne lille provisoriske Kirkesal samledes man nu i de første Aar, indtil man i 1777, paa Brødre menighedens Stiftelsesfest den 13. 8., kunde indvie den egentlige Kirke i egen Bygning med Plads til 500 Mennesker, i 96 betydeligt udvidet ved Tilbygning af to Fløje. Briant ledede igen Festen, der havde samlet over 600 Deltagere, deriblandt 14 Præster fra Statskirken. Det tilhørende Orgel leveredes fra Itzehoe (Busch), Klokkeren rimeligvis fra Sachsen, Taarnuret fra Aabenraa (Green) og Taaruknappen fra Flensborg.

Denne Sal med dens hvide Farver og rigelige Sollys danner indtil i Dag den festlige og værdige Ramme omkring Menighedens Forsamlinger. Ejendommeligt for den er, at den ikke ejer noget Alter eller overhovedet noget Korpærti. Dermed skal for det første understreges, at Himlens Gud ikke bor i Huse og Altre gjorde med Hænder, men hos det i Aanden nedbøjede Menneske, dvs. i sin Menighed. Guds rette Alter er Menneskets Hjerte, som f. Eks. ogsaa en Indskrift paa Alteret i Mjolden Kirke udtaler det (*cor nostrum est altare Dei*), men dernæst skal hermed ethvert Skel mellem Menighed og Gejstlighed udslettes. Vi er — alle paa lige Fod med hinanden — »Guds Hus og Kirke nu, bygget af levende Stene«. Brødre menigheden har saaledes ogsaa i Kirkerummets Form søgt at fjerne den katolsk-hedenske Surdej og give det dets rette evangeliske Udseende.

Samme evangeliske Syn paa Menighedslivet præger endvidere selve Gudstjenestens Form i Brødre menigheden. Den er for det første rigt udstyret med Sang (baade fra Menighed og Kor) og med Musik (Orgel og andre Instrumenter), hvilket bevirker, at Prædikenen ikke kommer til at dominere, men derimod selve Menigheden kaldes til aktiv Deltagelse i Gudsdyrkelsen. Man benyttede den tyske Brødresalmebog af 1778. Først

i 86 fik man en dansk Brødresalmebog, den i København i det Aar udgivne »Aandelige Salmer og Vers«. — Dernæst maa det bemærkes, at Gudstjenestelivet finder sit Højdepunkt i den maanedlige Nadvertjeneste, hvor Menighedens Herre selv — atter ikke Præsten. — tjener sine enkelte Venner med sine livsallige Gaver.¹²¹) Ogsaa Gudstjenestens Form skulde saaledes tjene til Fremme af et sundt evangelisk Menighedsliv, hvis Hovedkendetegn engang angives med de to Frennedord: Subordination og Harmoni, dvs. alles Underordnen sig under Menighedens Hoved og Samvirken mellem dens enkelte Lemmer, — det bibelske Billede af Menigheden som en levende Organisme.

Naar Byens Beboere kaldtes saa tit til Gudstjeneste, som det her var Tilfældet, nemlig hver Dag, var det en uomgængelig Nødvendighed, at der holdtes paa det korte, livlige og varme i Tjenesterne, hvis ikke Aanden skulde glemmes og udeblive. Men ogsaa en anden bevarende Foranstaltning maatte man gennemføre, hvis Menigheden skulde bevares som Saltet i Folket, nemlig en vis Kirketugt. Under Folkekirkeforhold lader denne sig ikke gennemføre, idet man her stadig befinder sig paa en Missionsmark, men i et sluttet Menighedssamfund som Brødre menigheden er den af stor Vigtighed. Ogsaa Christiansfeld har anvendt dette aandelige Rensemiddel, som ikke blot bestod i en kold Udelukkelse fra Nadverbordet, men først og fremmest i personlig Tiltale og Formaning. Man mente i denne Forbindelse strengt at maatte holde paa de to Køns Adskillelse, ikke blot under Gudstjenesten, men ogsaa i Hverdagens Liv.

Et godt Udtryk for Menighedens hele Stil faar vi gennem den Skrivelse, som Unitetsledelsen i 1780 gav sin Visitator med til Christiansfeld. Heri nævnes først de tre Ting, som skal kunne bevare en Menighed i dens første Kærlighed og Enfold, nemlig Frelserens »Grundsætninger, Indretninger og Kirketugt«. De forklares nærmere saalunde: »Vor Herres Jesu Kristi Grundsætninger er udtrykt i Hans guddommelige Læreord og salige Bud. En Menigheds Indretninger udspringer af disse vor kære Frelseres Grundsætninger og er intet andet end Forholdsregler, hvorigennem det gode iblandt os bliver frem-

met, og det onde paa Forhaand energisk forebygget. Kirketugten i en Jesu Menighed bestaar deri, at ethvert Menighedsmedlem bliver stillet og behandlet saadan, som dets aandelige Tilstand kræver det. Kan det bruges, bliver det brugt og sat i Tjeneste efter den Naadegave, som det ejer. Staar det daarligt til med det, bliver det behandlet, som det skønnes fornødent. Trænger nogen saaledes til Belæring, Formaning, Paatåle og Straf, saa undlader man ikke at hjælpe ham hermed. — Naar Frelserens Grundsætninger, Indretninger og Kirketugt raader i en Menighed, lægger Han sin Velsignelse til, og den vokser i Velsignelsen fra Grad til Grad. — I de af Apostlene stiftede herlige Menigheder gik alt saa fortræffeligt, uagtet de tunge Lidelser, de stedtes i. De kunde prise Gud for alt, saa længe Frelserens nævnte Anvisninger trofast blev overholdte iblandt dem. Men alt eftersom den rette Iver, der fremspringer af Jesu Kærlighed, kølnedes hos dem, og de ikke mere saa nøje iagttag vor Herres Grundsætninger, forfaldt de og kom tilsidst i den ynkelige Tilstand, hvori de endnu i Dag befinder sig«. Lignende er det gaaet de bøhmiske og mæhriske Brødre, indtil de blev fornyede i Herrnhut ved atter at indføre Herrens Grundsætninger som Grundvold for deres Fællesskab.¹²²⁾

Vi ser her det apostoliske Forbillede fremhævet og det evangeliske Syn paa Helligaanden som den stadige Fornyer knæsat. Det betyder samtidig en Understregning af Lægmandens almindelige Præstedømme og Naadegavernes Ret. At Brødrene saa ogsaa — som saa mange andre saakaldte »Sværmere« med — paa visse Punkter var hildede i et uaandeligt Syn paa de apostoliske Menigheder, beviser f. Eks. deres Overholdelse af saa tidsbestemte Indretninger som Fodtvætning, Fredskys og Lodkastning, — Ting, som dog i Løbet af den her omhandlede Periode efterhaanden ganske gik af Brug. Den kendte Hofprædikant Bastholm har i sin Bog om Fornyelsen af Gudstjenestens Form fra 1797 efter Indtryk fra et Besøg i Christiansfeld (i 85) venligt omtalt Byens Gudstjenesteliv. Han fremhæver især den knælende Bøn som forbilledlig.

Det afgørende i Brødregudstjenestens Tiltrækningskraft

har dog ikke været noget af alt det ydre, som f. Eks. dens livlige, oprindelige Form, men derimod dens indre Styrke, Fællesskabet i Samlingen omkring den opstandne og i sin Menighed levende Herre og Frelser, Himmeriges eskatologiske Virkelighed her paa Jord. Men dette hører til den usynlige og uudsigelige Herlighed, som kun Kærlighedens Øje ser og kun Troens Øre hører. Man kunde ikke frigøre sig for det. Der laa Glans af Himlen over det Menighedsliv, som levedes her.

Noget af den samme Herlighedsglans hviler der for Menighedens Medlemmer over dens Kirkegaard, »G u d s A g e r e n«, som den kaldes og dermed altsaa kendetegnes — ikke som en Affaldsplads, men — som en Evighedens Urtegaard. Dens Indretning med de regelmæssige, ensartede Rækker af prunkløse, men uforstyrrede Grave — ordnede efter Korene — skal ikke — som man sædvanligvis opfatter det — symbolisere Ensbeden i Døden, men derimod Beredtheden og Forventningen om Opstandelsen til Liv, — som en Hær, der staar marchberedt og kun venter paa Førerens Bud. Denne Opfattelse faar sit smukke Udtryk gennem den Paaskeliturgi, som Menigheden afholder paa Guds Ageren Paaskemorgen, en Lovsang for det levende Haab, som ved Jesu Opstandelse fra de døde er givet hans troende Menighed.

Guds Agerens Indvielse fandt Sted paa »den store Sabbat« i Aaret 1774 (2. 4.), da Liget af Flensborg Lægen Dr. Ritters lille Søn bisattes (død paa Søen under Rejse hjem fra Zeist). En Ligbegængelse plejede iøvrigt at afsluttes med et saakaldt Kærlighedsmaaltid paa Salen, hvorved den afdødes Minde droges frem i den samlede Menigheds Paahør. Vedkommende skulde før sin Død helst have nedskrevet sit Levendsløb, sin »Naadesgang gennem Livet«, som det hed, hvilket saa ved den Lejlighed blev oplæst.¹²³⁾

De Lindetræer, som nu efter halvandet Hundrede Aars Vækst har omdannet Christiansfelds Guds Ager til en storslaaet Mindepark, er i sin Tid — i hvert Fald delvis — skænkede af Gartner Vothmann i Sønderborg, og indførte fra Holland.

Brødremenigheden har mere end noget andet Kirkesamfund understreget det kristne Haabs Virkelighed og Bærekraft. Derom vidner baade dens rige Gudstjenesteliv og dens stærke Forhold til sine afdøde, der betragtes — ikke som de, der er borte, men — som de, der er gaaede forud og drager andre efter sig, som Grundlæggeren Briant ved Begyndelsen angav Tonen: Glæder eder . . . Herren er nær!

6. Korenes Fællesliv.

Selv om der kunde være noget klosterligt over den for Brødremenigheden karakteristiske Korinddeling efter Køn og Alder, savner denne dog det væsentligste Kendetegn for et Klostersamfund, nemlig det religiøse Løfte for Livstid. Det vil derfor være rigtigere at sammenligne Fælleslivet i Korene — jeg tænker i denne Sammenhæng fortrinsvis paa de ugifte Brødres og Søstres Kor — med vore unges nuværende Højskoleliv. De unge Mænd og Kvinder var nemlig her ved Siden af deres daglige Arbejde, der skulde give dem det daglige Brød, ogsaa i en Slags Skole til Uddannelse af deres Aand og Hjerte, særlig det sidste. Kor-Indretningen havde et rent praktisk Grundlag, idet man paa denne Maade mente at kunne drive den mest virkningsfulde Sjælesorg i vid Betydning. Medlemmerne af disse Kor skulde uddannes til Menighedens Stødtropper, saa de, naar Kaldet kom, kunde sættes ind i Menighedens verdensomspændende Missionsarbejde, eller ogsaa indgaa i Hjemmemenighedens faste Stok af gifte og bosiddende Familier. Man kaldte derfor disse Samfund af unge villende Mennesker for »Helligaandens Skoler«.

I det Øjemed havde hvert Kor sine to beskikkede Forstandere, een for det aandelige Arbejde, »Korhjelperen«, og een for det økonomiske, »Kortjeneren«. Særlig den første havde et stort Ansvar i den daglige Omsorg for og regelmæssige Betjening af hvert enkelt Medlem. Han sad inde med Klosterpriorsens Myndighed og kunde, naar han var egnet, faa umaadelig stor Betydning for de unge i deres gærende Aar.

Det maa have været et broget og muntert Liv, som udfol-

dedes paa Fællesstuerne med unge fra mange Egne og Lande, fyldt med Dagens Arbejde og Maaltider, indrammet af de daglige Andagter og den regelmæssige Sjælesorg. Men dette Samliv af jævnaldrende unge rummede ogsaa sine Farer, der stadig lurede, og i givet Tilfælde kunde fortætte sig til en smittende Giftos over hele Samfundet. Det var paa Forhaand givet, at der i en saadan Flok ogsaa var uheldige eller ligefrem belastede Elementer, som forstyrrede Harmonien og forgiftede Tonen. Der meldes om Utroskab i Pengesager, men ogsaa om seksuelle Udskejelser, hvor man maatte gribe strengt ind og i Regelen fjerne de skyldige. Knap saa vanskelige var de Uoverensstemmelser, der opstod i Forbindelse med Ungdommens medfødte Oppositions- og Selvstændighedstrang. Særlig i Aarene omkring den franske Revolution synes disse Tilbøjeligheder hos Ungdommen til »frit og frækt Ræsonnement«, til »falsk Friheds- og Uafhængighedsstræben« at have gjort sig gældende. En enkelt Gang taler man ligefrem om »Oprør« i Brødrehuset. Der var dem, der rent ud erklærede, at deres Tankegang ikke faldt sammen med Korprincipperne, og de ikke kunde finde sig i den Byrde, de var for dem. Man skiltes saa i det gode, eller fjernede sig, i nogle Tilfælde ogsaa hemmeligt. Enkelte af disse bortløbne kom angrende tilbage; andre lovede Bod og Bedring, og skuffede maaske igen. Intet menneskeligt maatte være de ledende fremmed.

Værre var det dog, naar ogsaa — som i 90erne — Lederne selv smittedes af Tidsaanden. Nogle menige, vel sagtens ældre Medlemmer af Koret, indgav skriftlige Anker til Ældsteraadet over deres Forstandere, som var for unge og ubefæstede i Troen til at staa som andres Sjælesørgere. De paagældende intelligente, men altsaa vel ungdommelige Ledere indrømmede gerne, at det ikke var, som det skulde være. De læste med Interesse i de moderne filosofiske Bøger fra den stærkt voksende Oplysningslitteratur. Een af dem studerede med Iver Kants Skrifter, en anden Campes pædagogiske Værker. De var kommet i Tvivl om dette og hint i den overleverede Dogmatik, var blevet frie og tolerante i deres Tankegang, »kunde ikke tænke slet om Mennesker, men kun forstaa dem og holde af dem«, i hvilket

Stykke der efter deres Mening manglede noget hos Menigheden. De tog til Haderslev til Koncerter og Klubber og tog sig i det hele taget en Del Friheder, som deres Ungdom og deres Aand krævede, men som jo ikke passede helt med Menighedens Grundsætninger og endnu mindre til deres ledende Stilling. Det lød naturligvis ikke godt i de ældres Øren, naar deres yngre Brødre kom fra en Time hos deres Sjælesørger og genfortalte muntre Historier, de der havde hørt. Vi skal lade være usagt, hvem der i givet Tilfælde hjalp den unge mest, den redelige Kammerat med sine egne Vanskeligheder og Tvivl eller den kun strenge Skriftefader. Forholdet kunde selvfølgelig nok volde sine Bryderier, men var i Virkeligheden en meget forstaaelig Genspejling af Tidens aandelige Brydninger i det hele, tilsat Ungdomsaarenes i Særdeleshed. Der voldtes heller ingen større Skade. De tre anklagede blev siden Præster i Brødremenigheden, den ene endda Biskop.¹²⁹⁾

Men Livet i et saadant Korsamfund var naturligvis heller ikke enhver Mands Sag. En Skrædder fra Kassø, som »i alle Maader syntes at være kvalificeret til Menigheden«, fik efter Anmodning »Tilladelse« til at komme. Han pakkede sine Sager og rejste til Christiansfeld, men »fandt her i det ydre ikke det, han maaske havde forestillet sig« og rejste derfor efter et Par Ugers Ophold i Korhuset hjem igen. Andre til Gengæld — som en Bonde i Bjerndrup — solgte deres Ejendomme hjemme og valgte i Stedet en beskeden Plads i Brødrekoret i Christiansfeld. Menneskers Sind og Skæbne er forskellige. Men om Christiansfeld skal det siges, at den gjorde sit til at danne og forme Unge til Mænd, der kendte deres Ansvar og fyldte deres Plads baade i Samfundet og i Menigheden.

I Søstrekoret forløb de samme uundgaaelige Brydninger noget mere stilfærdigt. Ogsaa her var der dem, der tog afsted igen, nogle paa Grund af Hjemve og »Melankoli«, og andre, der maatte hjemsendes. I Vinteren 93—94 hjemsøgt Søstrekoret af en »Nervefeber«-Epidemi, som lagde over 50 Medlemmer paa Sygesengen, dog uden at kræve Dødsfald. Under saadanne og andre legemligt og sjæleligt tyngende Forhold var man i Chri-

stiansfeld i gode og kærlige Hænder. Det vidste man ud over Landet; og derfor blev Byen ogsaa for mange søgende Unge et Tilflugtssted, som de siden blev taknemmelige for.

7. Indre og ydre Mission.

Da Brødrene i sin Tid erklærede sig villige til at anlægge et Industrietablisement i Danmark, fremhævede de, at Kristendommens Udbredelse var deres første og fornemste Opgave. I Flugt hermed optog den nye By et missionerende Arbejde i Landet. Nu havde jo, som vi véd, Tyske Kancelli i sin Tid strengt forlangt, at Christiansfeld ikke maatte sende religiøse Agitatorer ud i Landet for ad den Vej at drage Proselyter til Menigheden og samtidig bringe en vis Uro ind i Statskirken. Men Byen maatte vel have Lov til at knytte og vedligeholde Forbindelsen med de Brødrevenner ud over Landet, som allerede fandtes fra tidligere Tid, og derved danne et fornødent aandeligt Rygstød for disse og de Missionærer («Diasporaarbejdere»), som stod i deres Tjeneste. Der var jo ogsaa adskillige Præster i Statskirken, der saa hen til Brødremenigheden som et fornyende Indskud i Landets Kirkeliv og derfor plejede Forbindelsen med Christiansfeld. En Mand som Briant saa klart, at Christiansfeld baade økonomisk og aandeligt skulde leve af en stærk Tilknytning til dens danske Opland.

Christiansfeld virkede fra dens Begyndelse stærkt dragende paa de Kredse, der havde set hen til dens Grundlæggelse med Forventning. De kom i voksende Skarer fra nær og fjern til Festtiderne, særlig anden Helligdagene, for at kvæges af Opholdet i denne ejendommelige By og at nyde godt af Menighedens Sjælepleje. Det laa Menighedens Ledelse meget paa Sinde, at disse besøgende Venner skulde befinde sig vel paa Stedet og faa et godt Indtryk af Menigheden med hjem. Man udpegede derfor særlige »Gæstebrødre«, som skulde tage sig af de Besøgende. Hver fik sit Distrikt i Oplandet tildelt. En i den Anledning opstillet Liste fra 1781 giver os et vist Overblik over de Byer i Hertugdømmerne, hvor Christiansfeld havde Forbindelser. Den skal her gengives:

- 1) Christiansfeld, Tyrstrupgaard, Tyrstrup, Taarning, Taarning Mølle, Høkkelbjerg, Hvinderup.
- 2) Tapsøre, Skovrup, Ødis, Bramdrup, Hejels, Vejstruprød, Bygebjerg, Leer, Grønninghoved, Brabæk, Aastorp, Sjølund, Kærmølle, Bjert, Agtrup, Binderup, Vonsild, Dalby, Tved.
- 3) Stepping, Frørup, Haderslev, Itzehoe, Nienbrook, Beydenfleth, Glückstad, Mohrdyk, Elmshorn, Jylland.
- 4) Oksenvad, Nustrup, Gram, Lintrup, Hygum, Mølby, Nygaardsholm, S. Farup, Vester Vedsted, Hviding, Rejsby, Vodder, Brøns, Skærbæk, Døstrup, Brede, Sjælland.
- 5) Ballum, Løgumkloster, Nørre Løgum, Tønder, Møgeltønder, Daler, Visby, Højer, Emmerlev, Hjørpsted, Sild, Norge.
- 6) Huntrup, S. Lygum, Ladelund, Medelby, Brarup, Bredsted, Stedsand, Oekholm, Føhr, Ejdersted, Frederiksstad, Husum, Rensborg, Krop, Slesvig, Fyn.
- 7) Burkal, Bylderup, Højst, Rabsted, Tinglev, Hjørdkær, Bedsted, Agerskov, Bevtoft, Hellevad, N. Hostrup, Skrydstrup, Flensborg, Angel, Egernførde, Kiel, Altona, Hamborg.
- 8) Vilstrup, Moltrup, Haderslev, Bramdrup, Løjt, Aabenraa, Sundeved, Sønderborg, Als.

Men Christiansfeld maatte ogsaa yde Gengæld for det, den modtog fra Oplandet. Den gjorde dette ved at stille Mænd og Kvinder til Raadighed som Arbejdere for de Kredse, der kunde ønske det. Der blev saaledes taget nye Arbejdspladser i Brug i Burkal, Hviding og Husum, i Holstebro, Skjern og Faaborg. Fra Myndighedernes Side synes der ikke at være rejst nogen Indsigelse mod Brødrenes stiltfærdige Missionsarbejde i Landet. Grunden har været, at Brødrene efter deres Principper ikke paa nogen Maade var Separatister, men søgte at virke som en missionerende Surdej indenfor Statskirkens Rammer. Se Bilag 2.

Mere ubundet og bevægelsesfrit stod Christiansfeld i sin Missionsgerning i fremmede Lande, i det Hedningemissionsarbejde, som tør siges at være blevet Brødremenighedens største historiske Indsats. Ogsaa Christiansfeld har med Aarene givet sit betydelige Tilskud til dette ydre Missionsarbejdes Fremme. Ikke blot havde man straks fra Begyndelsen sin særlige Hedningemissiondag ved Helligtrekonger, hvor man i Menighedens Forsamling sanledes om denne verdensomspændende Gerning og ofrede til dens Fremme, men man søgte ogsaa at vække Missionsinteressen i Kredsene ud over Landet og stillede selv et

ikke lidet Antal Mænd og Kvinder til Gerningen.¹²⁵) Se som Bilag S. 186 en Oversigt over de fra Christiansfeld udsendte Hedningemissionærer i det her omhandlede Tidsrum.

8. Social Forsorg og national Stilling.

Brødremenigheden er aldrig vejet tilbage for at gøre opmærksom paa Evangeliets sociale Konsekvenser, at nemlig de ulykkeligt stillede i Samfundet ikke skal afspises med Almisser og iøvrigt overlades til deres triste Skæbne, men at de skal behandles som Medmennesker, man skal tage ved Haanden og hjælpe frem.

Christiansfeld gik i dette Spor og aabnede sin Favn for alle, der trængte til en broderlig Haandsrækning. Naturligvis tænkte man ikke paa at overtage hele Landets Fattigvæsen, men man pegede paa den Kristi Aand, som Samfundets »Sinker« paa de forskellige Omraader trængte til at møde. Man skulde nok værgе sig for at blive betragtet som en behagelig og gratis Fattiggaard, hvor alle subsistensløse kunde søge hen og blive vel modtagne. Det maatte en falleret Aarhus Købmand sande, efter det Brev at dømme, han i 1784 skrev til Christiansfeld efter at være blevet afvist paa Stedet. Han havde »hørt og læst saa meget got« om Brødremenighedens Broderskab, som antog sig »Deris med Menneskers Trang og Nød baade i Aandelig og legemlige Omstændigheder efter Guds Ord udi den Hellige Skrift«. Men han havde i Christiansfeld faaet den Besked, at man »ikke antog andre i deres Broderskab end de, som havde Midler, og dem som med deres Arbejde kunde være Menigheden til Tjeneste«. Dog takker han »de faa Brødre og Søstre, som talte kærlig« til ham, før han i Hast maatte rejse igen. — Kunde der derimod præsteres et rimeligt Beløb til en trængendes Underhold, var Menigheden ogsaa villig til at overtage Omsorgen for den paagældende. Paa den Maade fik Christiansfeld efterhaanden betroet adskillige »Patienter« i sin Varetægt, som det betegnende hedder om een af disse: »Hun er svagelig og hypokondrisk, dog ejer hun nogen Formue«. Svagt begavede og

vanskelige Børn sendtes til Christiansfeld, gamle og nervelidende søgte deres Hvile sammesteds. Enker, deriblandt ikke saa faa Præsteenker, og Pensionister bosatte sig i Kolonien. Byen har i det Stykke vist Vej for den senere sociale Forsorg i Landet.

Indtog Christiansfeld saaledes i social Henseende en positiv, fremadvisende Stilling, gælder snarere det omvendte Forhold paa det nationale Omraade. Byen var jo nu engang et tysk Foretagende. Naturligvis er der ifølge Menighedens Principper og dens Gæsteret i Landet ikke Tale om, at der paa nogen Maade blev drevet bevidst tysk Propaganda paa Stedet. Man demonstrerede tværtimod Gang paa Gang sit loyale »patriotiske« Sindelag. Men man kunde ikke svinge sig op til at anerkende det Danskes Førstefødselsret i Landet og stod i det Stykke altsaa paa det daværende almindelige tyske Standpunkt, der betragtede Danmark som en tysk Provins. — Den nationale Modsætning mellem Dansk og Tysk var dengang heller ikke vaagnet endnu til klar Bevidsthed og Kamp for Livet. Men i det skjulte genspejler den sig ogsaa her, nemlig i de Kaar, man gav det danske Sprog i Byen. Herom skal der nu berettes.

Det lød meget forjættende, da man i en af de første Konferencer i Efteraaret 1772 beluttede og protokollerede, at Søndagsgudstjenesten skulde holdes paa det danske Sprog, og Menighedsmøderne skiftevis paa det danske og det tyske Maal.¹²⁰⁾ Man befandt sig paa det Tidspunkt endnu paa Tyrstrupgaard. Men dels var Prædikanten, Prætorius, bedst hjemme i det tyske Sprog — han har, saa vidt skønnes, overhovedet haft Vanskelighed ved at udtrykke sig paa Dansk — og dels forlangte de snart talrigere tilflyttende tyske Beboere Gudstjenesten i deres Maal. Da det derfor kom til Stykket og de regelmæssige Gudstjenester Aaret efter kunde begynde paa selve Christiansfeld, blev det den tyske Gudstjeneste, som fik Førsteretten. I de første Aar skiftede man fra Søndag til Søndag med dansk og tysk Tjeneste. Briant havde den danske. Men

det varede ikke saa længe, inden denne henvistes enten til Aftensangen eller til den danske Børnegudstjeneste.

Da Tilflytningen fra det danske Opland imidlertid stadig øgedes, særligt med unge Kvinder, stod man alligevel Gang paa Gang overfor Savnet af en dansk Ordfører. Prætorius' Efterfølger i 1782, J. F. Fr ü a u f, kunde nemlig heller ikke Dansk. Efter at Briant var rejst i 1780, havde man egentlig ingen, der kunde forestaa de danske Tjenester. Man maatte da nøjes med Gæsteprædikener af tilfældigt tilrejsende forbundne Statskirkepræster eller ogsaa ty til den i Byen bosatte emeriterede Pastor K a s t r u p, saa vidt hans Kræfter slog til. Endvidere lod man yngre tyske Kræfter lære Dansk og forsøge sig i at holde de danske Tjenester, det noksom bekendte tyske Eksperiment med tvé-sprogede Præster. En af disse, F. B. R e i c h e l, synes det at være lykkedes lidt for, men naturligt og forsvarligt var det ingenlunde. De danske Gudstjenester var og forblev Askepot med en vanrøgtet og skiftende Tilværelse. Det viste sig ogsaa deri, at den tyske Organist ikke saa sjældent udeblev fra de danske Tjenester og gentagende maatte mindes om sine Pligter.

Ogsaa i Brødrekorets Ledelse kneb det med Sproget, idet Forstanderne var tilfyttede Tyskere og ikke kunde Dansk. Det afstedkom næsten uoverstigelige Vanskeligheder, ikke mindst i Sjælesorgen. Ledelsen anmodede ved hver Nybesættelse af Embederne Unitetsdirektionen om ved den kommende Udnævnelse at tage Hensyn til, om vedkommende ogsaa var det danske Sprog mægtig. Men der udnævntes stadig Tyskere, idet man tilsyneladende ikke havde egnede Danskere til sin Raadighed. Og de ansatte fandt — med en sjælden Undtagelse — det ikke fornødent at lære Landets Sprog, kunde i deres Alder maaske ogsaa daarligt lære fremmede Sprog, og regnede i Regelen kun med et kortere Ophold paa Stedet, inden de forflyttedes til andre Menigheder. Først hen mod Aarhundredskiftet ansattes »til stor Glæde« for Ledelsen i det ene Embede en Mand, som »ogsaa var kyndig i det danske Sprog«. ¹²⁷⁾

Men det underlige og dog typiske er, at Unitetsledelsen i Sachsen ikke var klar over Sprogforholdene i Landet. I 1776

forespurgte Korrespondenten til Christiansfeld saaledes, om det for en Diasporasøster, der skulde ansættes i Hertugdømmet Slesvig, var nødvendigt at kunne Dansk. En indfødt Slesviger i Ledelsen, J o a c h i m H e i n r. A n d r e s e n, som herefter blev Korrespondent med Danmark, vidste dog bedre Besked. Han udtaler i 79 paa et meget maadeligt Tysk om Christiansfeld, »at det er meget kedeligt, at de tyske Brødre og Søstre ikke elsker det danske Sprog, og ikke anvender Flid for gerne og grundigt at lære det«. Men betegnende nok begrunder han sin Beklagelse ikke med, at det danske er Landets Sprog, men, siger han, »ingen kan jo vide, hvor, hvordan og paa hvilken Post den kære Frelser endnu vil bruge dem«. Menighedens Fremtid var for ham det første Hensyn, han tog.¹²⁹⁾

Den samme Tanke har ogsaa behersket Ledelsen som Helhed. Af den Grund hævder den (i 80), at »Hensynet til Statens Hensigter med det derværende Etablissement som til Menighedens Udvikling kræver, at der fra Tid til anden flyttes tyske Medlemmer dertil.¹²⁹⁾ Og (i 81) nærer man Betæneligheder ved, at den ene Familie efter den anden fra danske Lande drager ind i Christiansfeld, og Menigheden stadig mere vokser ved lutter danske Folk, hvilket med Henblik paa Menighedens Fremtid dog kan drage allehaande Vanskeligheder efter sig og faktisk fører saadanne med sig.¹³⁰⁾ Man mener altsaa øjensynligt, at kun de tyske Medlemmer kan tjene til Industriens Gavn og bevare Menigheden i dens rette Spor. Med det for Øje bemærker man i 83: »Kunde flere fra andre tyske Kor komme til Christiansfeld, saa vilde det være saa meget kærere for os, for at Koret ikke skal blive for nationalt.«¹³¹⁾ Man foreslaar ligefrem at udbytte danske Brødre i Christiansfeld med tyske fra andre Menigheder, selv om det vilde volde Udgifter til Rejsen og andet. Denne Angst for en »national« Udvikling af Christiansfeld forekommer højst mærkelig.

Men da saa B r i a n t i 1784 indtog sit Sæde i Unitetsledelsen og fik overdraget Christiansfeld Korrespondancen, har han gjort sin Opfattelse gældende, at Forbindelsen med det Danske netop for Byens Fremtids Skyld skulde plejes. I Overensstem-

melse hermed har han i de følgende Aar søgt paa forskellig Maade at rette paa de opstaaede Skævheder i Byens Sprogforhold. I 87 gør han et lille Attentat paa den danske Brødresalmebog fra København, som man havde faaet indført ved de danske Forsamlinger, hvor man hidtil vel havde benyttet den tyske. Den var i 86 besørget og udgivet af to Tyskere, Brødreagenten S u t e r i København og Kostskolelæreren S a m u e l S c h m i d t i Christiansfeld; men den var kun en »liden Samling« af meget ubehjælpssomme Oversættelser fra den tyske Brødresalmebog, og i Virkeligheden uværdig til offentlig Brug. Trods det skulde den nu nyoplægges, hvilket foranlediger følgende Bemærkning af Briant. »Da der foreligger saa mange Anker mod den af Broder Suter udgivne Salmebog, kunde der maaske her (i Christiansfeld), f. Eks. ved Broder Reichel, samles en anden lille dansk Salmebog«. Men Ældsteraadet er af forskellige Grunde ikke indstillet paa at følge denne Henstilling. Man holder paa Suters Makværk.¹³²⁾

Da den tvésprogede Reichel, som i Mellenntiden havde besørget de danske Tjenester, i 1792 forlader Christiansfeld, tilskynder Briant til nu at faa ansat yngre danske Kræfter ved de danske Forsamlinger og udbeder sig Forslag i den Retning. To indfødte Lærere i Kostskolen, Præstesønnen J o h s. E w a l d fra Hviding og Svenskeren E f r a i m S t a r e, faar da overdraget dette Vikariat, senere ogsaa den gamle Broder J e n s B l o k, der havde rejst som Missionær. — I 94 har Briant gennem Besøgende fra Christiansfeld i Herrnhut igen hørt, at der er for faa danske Tjenester i Byen. Han anbefaler disse, ogsaa danske Sanggudstjenester. Men Ældsteraadet afviser denne Beskyldning som »uretfærdig«. De danske Tjenester holdes stadig, som fra Begyndelsen, og danske Sanggudstjenester har der aldrig nogensinde været holdt, bemærker man. Man ønsker dog nu en »Korrektur« af Suters Samling, »da den efter flere sprogkyn-diges Udsagn er fuld af Fejl«.¹³³⁾

I 99 skulde ved Früaufs Død Prædikeembedet nybesættes. Man fik da — vel ogsaa efter Briants Forslag — en Nordmand beskikket, nemlig P e t e r T r e s c h o w, en Broder til Filosof-

fen Niels Treschow, der altsaa »ogsaa« kunde holde den danske Gudstjeneste. Men denne Ansættelse kom desværre til at virke som fra Asken i Ilden, idet Treschow ikke var »Præst for den jævne Mand« og ligefrem forsømte de danske Gudstjenester, saa disse en Overgang gik helt ind. Og da Treschow jo var beskikket til »ogsaa« at holde de danske Forsamlinger, kunde man vanskeligt gaa ham i Bedene og benytte sig af Vikarer

Plejen af det danske Sprog i Christiansfeld er et sørgeligt Kapitel, selv om der allerede i 1780 fra en aabenbart fremsynet Mand (Briant?) blev udtalt Ønske om, at det danske Sprog blev »konserveret« i Byen og derfor ogsaa burde mere »ekserceres« i dens Skoler.¹³⁴⁾

Kunde man i selve Christiansfeld til Nød hjælpe sig igennem med kun tyske Sprogkundskaber og vanrøgte de danske, var det til Gengæld en uomgængelig Nødvendighed at kunne Dansk, naar man vilde arbejde som Missionær i Byens Opland. Tyskeren J. H. Meyer, som i 78 fra Christiansfeld sendtes til Holstebro for at tage sig af de vakte der, opgav efter et Par Aars Forløb af Sproggrunde og vendte tilbage til Christiansfeld. Hans Efterfølger J. E. Cramer gik det noget bedre, men han havde ogsaa en dansk Hustru. To andre tyske Diasporapar fra den Tid, Eckbergs og Ebers, fik derimod aldrig nogen rigtig Indgang i den slesvigske Befolkning, fordi de ikke kunde eller vilde lære Landets Sprog. Ved en Omtale af de forskellige Diasporaarbejdere i 81 bemærkes der kun om de indfødte, E. Brau paa Fyn, Karen Rørby i Hviding og Dornicke Backer i Burkal, at de »arbejder med Velsignelse og Legitimation«, medens de andre, indvandrede, helst vil opholde sig i Christiansfeld.¹³⁵⁾

Loyal var Christiansfeld, men, skønt utilsigtet, ogsaa et virksomt Led i det tyske Kulturfremstød mod Nord, som først den nationale Vækkelse i det følgende Aarhundrede fik standset.

9. Enkelte Medlemmer.

Brødremenigheden har vist udpræget Sans for arkivalisk Opbevaring af sine Dokumenter, deriblandt alle de Levnedbe-

skrivelser, som dens enkelte Medlemmer blev opfordrede til at nedskrive inden deres Død. De skulde tjene som et Vidnesbyrd for Efterslægten om Herrens naadige Førelse af Menigheden og dens Lemmer hver især. Ogsaa Christiansfeld indrettede fra Begyndelsen sit Arkiv, som Pastor Früauf fik til Opgave at ordne.

Med dette Arkivstof Levnedstegningerne, Protokollerne og den opbevarede Korrespondance — som Grundlag skal der i det følgende gives kortfattede Beskrivelser af enkelte af de Mænd og Kvinder, som boede og virkede i Christiansfeld i dets første kvart Hundrede Aar.

A. Ledende Medlemmer:

Om Briant, der maa siges at have betydet mest for Byen, er der skrevet i det foregaaende. Han var Byens gode og stærke Aand i hele det her behandlede Tidsrum, ogsaa efter at han havde forladt Stedet.

I. Præster:

Johannes Prætorius, 20. 10. 1738 Kbhv. — 12. 12. 1782, Chrfl. Søn af Nordslesvigeren, Deputeret i det Tyske Kancelli Lorenz P. og Maria Ecksted, af gammel slesvigsk Præsteslægt, 1742 sammen med en ældre Broder sendt til Brngthedens Kostskole i Marienhorn, her Døden nær af Lungesygdom, kom sig til alles Forundring, gennemgik Mghdens Pædagogium og Seminar, maatte i 61 afbryde p. Gr. af svageligt Helbred og rejse til sit Hjem, genvandt her sit Helbred, blev derefter ansat ved Redaktionen af Mghdens Efterretningsblad i Hrnht. 64 til Neuwied som Inspektør for Kostskolen og Medhjælper i Brødrekoret, et lykkeligt Aar, Diakon, 66 Korhælper i Barby, hvor han fra 67 oplevede og medvirkede ved Grundlæggelsen af den nye Mghdsby Gnadau ved Magdeburg, ligesaa ved Nyindretningen af Semjariet i Barby. 70 til Gnadau som Medhjælper for Sjælesørgeren og Prædikanten, atter et velsignet Aar, sammen med Briant kaldet til at grundlægge Chrfl. »Jeg paatog mig«, skriver han herom, »dette Hverv saa enfoldig, som jeg siden udførte det. Min Grundsætning var, at det var Guds Sag. Ud fra denne Overbevisning var gunstigt eller ugunstigt forekommende Udsigter lige meget for mig, fordi jeg vidste, at Ham ikke fattedes Midler til at udføre sine Raad. Herren har ogsaa bevist, at Chrfl. er et Værk af Hans egen Haand, og mig har Han skænket den Naade og Glæde at udsøge Pladsen, at hjælpe med ved dens Behyggelse, og at være et Vidne om den Velsignelse, som ved Guds Naade raader her paa Stedet«. — 72 under Besøg hos Unitesledelsen indviet til Prædikant og Presbyter, Jan. 73 i Kbhv. gift

med Maria Jensen, Medlem af det derværende Societet, Medforst. og Prædikant i det tyske Sprog, Sept. 74 Rejse til Barby, syg hjem, Nov. 74 meget alvorligt Anfald, mente at skulle dø, siden ikke rigtig rask mere, forskellige Rejser for Sundhedens Skyld, Febr. 77 igen Feber med Aandenød, til Kur i Lübeck for at blive af med »alle Svagheder, Sygdomme og Hypokondrien«, som en Ven skriver i den Aaledning, ind imellem igen i Virksomhed for Chrfd., bl. a. Rejse til Regeringen paa Gottorp, Foraaret 79 atter alvorligt angrebet, efter Ansøgning p. Gr. af svigtende Kræfter dispenseret fra sine Embeder, undtagen Prædiketjenesten, hvori han hjalp sig igennem med Vikarer, til Kur i Pymont, taalelig Restitution, men uden Arbejdskraft, Nov. 82 stadigt Sengeleje.

At en Mand med saa skrøbeligt et Helbred trods den bedste Vilje ikke har kunnet tage ret stærke Tag, er givet. Den mindste Overanstrengelse gav straks Bagslag. Men en from Mand har han været og af klar Forstand. Unitetsledelsen roser hans knappe, men alligevel præcise og udtømmende Indberetninger om Chrfds. fremadskridende Udvikling. I Overvejelserne var han altid den meget forsigtige og i Beslutningerne den lidet vovende, maaske nok en gavnlig Bremse paa Briants Vovemod, men ogsaa en uselvisk og forstandig Raadgiver, som kun vandt sig Venner. En i Grunden tragisk, men ikke ufrugtbar Livsskabne. Chrfds. første i Trængsler prøvede og afklarede Præst.

Johannes Friedrich Früauf, 3. 4. 1729 Gotha 4. 6. 1799 Chrfd. 54-79 Præst i Neudietendorf, 84-99 i Chrfd., 84 gift a. G. med Prætorius' Enke. Synes at have været en stilfærdig Mand, der ovede en trofast Præstegerning, men kun i det tyske Sprog. Hans Navn nævnes yderst sjældent i Protokollerne.

Peter Treschow, 17. 8. 1760 Drammen — 27. 12. 1827 Neuwied. Sendtes 8 Aar gammel til Zeist i Holland, 74 til Pædagogiet i Niesky, Lærer i Zeist og Niesky, 89 Præst i Amsterdam, 92 Forstander for Brødresocietetet i Kbh., 99 Præst i Chrfd., 1811 i Zeist, 17 Virksomhed for Israelsmissionen i England, 25 Præst i Neuwied. En aristokratisk Skikkelse med gode Kundskaber og formelle Evner, men — som det synes — uden dybere folkelig Virkning.

II. Menighedsforstandere:

Christian Salomo Dober, 25. 11. 1743 Hamborg — 30. 5. 1827 Hrnht. Hører til en af de kendte herrnhutiske Grundlægger-slægter, Forældrene var med i »Pilgeruh«, Faderen 45 Pottemager i Hrnht. Drengens Sjæl og Sind led under den Tids kunstigt overdrevne Opdragelse i Brughden, blev forsagt og menneskesky, 65 Lærer ved Pædagogiet, 70 Docent ved Seminariet, 73 til Amsterdam som Korhjælper og Præstemedhjælper, Diakon, maatte først lære det nederlandske Sprog, svagelig og modløs, 75 Præst i det tyske og nederlandske Sprog, gift med Dorothea Basse, en Præstedatter fra Sønderby paa Fyn, hans opmuntrende Medhjælp (død 87), 77 til

Zeist, 80 til Chrfd. som Medforst. og Sjælesørger, Briants Afløser, fik i disse Aar som Mandatar et stort Ansvar i Forhandlingerne med de danske Myndigheder, som voldte ham »meget Arbejde og megen Kummer«, som han selv skriver, men hvorved han ogsaa »erfarede Guds naadige Bistand«, Sommeren 81 et længere Familiebesøg paa Fyn og Sjælland, 82 Deputeret paa Synoden, Presbyter, kørte træet i Chrfd., 85 Niesky, 89 Hrnht., 97 Ndiendorf, Ol Gnadenfrei, Biskop, 11 Medl. af U. A. C., ikke overtaget p. Gr. af Sygdom, 12 pensioneret. — Dobers Ophold i Chrfd. var for kort til at faa nogen større Betydning. En ædel Herrnhuter, hvis Familietilknytning til danske Præsteskægter skal mindes. (smlgn. G. N. 1873, S. 251 ff.)

Johannes Renatus Ebbing, 1736 Groningen 1815 Hrnht. Dobers Efterfølger, men uden dennes Ansvar, idet Chrfd. i disse Aar repræsenteredes af den fra Unitetsledelsen udsendte ekstraordinære Mandatar Joh. Conr. Hegner.

Johann David Zimmer, 1732 Dresden — 1790 Chrfd. Glarmester af Profession, vidtberejst i Tyskland, Polen og Rusland, 63 til Hrnht., 77 Ndiendorf, 79 Nwied, Diakon, 81 Klwelka, 85 gift og Husfader i Kostskolen i Chrfd., ledede i 88 Opførelsen af Nybygning for Drengeskolen (41 Elever), 89 Deputeret paa Synoden. Mghdssjælesørger, flere Gange Lungebetændelse, 90 en længere Indberetning om de yngre Medarbejderes »modern-liberale« Indstilling, hvis Vinge-fang han dog ikke kunde maale, velmenende og varmhjertet, brat Død.

Heinrich Georg Gerner, 6. 10. 1717 Viborg — 13. 3. 1800 Chrfd. Sønesøn af den bekendte Biskop i Viborg, 90 som 73-aarig til Chrfd. som Mghdssjælesørger, skulde aabenbart som indfødt afhjælpe det stadig følte Savn af en danskkyndig Forstander i Byen, døde efter et langvarigt Sygeleje.

Johann Isaac Beckmann, 1719 Düsseldorf 1800 Hrnht. 77—79 økonomisk Forstander i Chrfd.

Johann Fr. W. Kölbing, 1743 Godset Oppeln ved Lobau 1823 Hrnht. Juridisk akademisk Uddannelse, 70 Forvalter af de Zinzendorfske Godser, gift, 72 overtog han Faderens Gods Lissa, maatte afstaa det af økonomiske Grunde, 76 Forst. Klwelka, Diakon, 79 økonomisk Forst. Chrfd., søgte nedtrykt i 83 sin Afsked, da Forhold og Klima ikke passede ham, 84 Justitiarius Hrnht., 89 Medl. U. A. C. — En af de indvandrede Tyskere, der ikke kom til at føle sig hjemme i Norden. (smln. G. N. 1872, S. 602 ff.)

Andreas Düppel, 9. 6. 1732 Flensborg 25. 3. 1795 Niesky. Fader Skipper, 44 forældreløs, 46 konfirmeret af Abrah. Kall ved Frue Kirken, til Søs, i Bagerlære i Haderslev, 60 til Hrnht., ausat i Handshuset Dürninger, 70 gift med Anna M. Wagner, 83 økonom. Forst. Chrfd., 84 til Kbh. som M. Crøgers Afløser, 90 til Hrnht., 93 pensioneret. — En jævn slesvigsk Herrnhuter.

Phillip Fr. Häcker, 1741 Löwenstein-Wertheim 1834 Niesky. 48 til Herrnhag, »den nye smukt byggede By drog mig, endnu

mere Brødrenes hjertelige Venlighed, men allernæst Brøder Lieberkühns og Chr. Renatus Zinzendorfs gribende Børnetimer«, syg, manglende Pleje, oplevede Udvandringen fra Byen efter Udstedelsen af det Bødingske Edikt, 52 Pædagogiet, 55 Tømmer Hruht., i Dav. Zeisbergers Pleje, hørte Zinzendorfs Taler, 67 til Sarepta i Sydrusland, Overfald af Kosakker, 82 Brkorforst. Chrfl., 84 Mghdsforst., gift, 91 Zeist, Diakon, 02 Diasporaarbejder Husum, 04 Husfader Niesky. En jævn herrnhutisk Haandværker, der havde set sig om i Verden og en Overgang repræsenterede Herrnhutismens gode Traditioner i Hertugdømmet. (smgln. G. N. 1836, S. 857 ff.)

Matthäus Winckler, 1742 Schwarzkolm i Sachsen — 1826 Klwelka. 91 i sin bedste Alder til Chrfl. som Mghdsforst., gift, forestod i de kommende Opgangsaar Mghdens Økonomi og ledede de fortsatte Forhandlinger med Haandværker-Lavene og Myndighederne i Haderslev, dygtig og heldig i sit Embede. 1800 Sjælesørgerembedet.

III. Brødrekorforstandere:

Johann Mich. Wimmer, 1732 Allsheim i Bayern 1799 Gnadenfeld. Vævermester, 74 fra Nwied til Chrfl. som den, der i det ydre som det indre skulde bygge det nye Brkor op, indføre Tysklands gode Haandværkstraditioner og Brnghdens Samfundsprincipper, i Begyndelsen haade Sjælesørger og økonom. Forst., lærte ikke Landets Sprog og havde svært ved at finde sig hjemme i Chrfl. og til Rette med sine undergivne, Syd paa igen, til Gnfl. i Schlesien.

Heinr. Gottfr. Dietrich, 1733 Grosshartmannsdorf i Schlesien 1791 Schaffhausen, 76—82 Korbjælper og Lærer i Chrfl.

Phillip Chr. Schmuz, 1750 Buchweiler — 1830 Hruht. Præstesøn, 59 til Nwied, Studium hindredes ved Faderens Død, Urnager, 81 Korforst. Nwied, 83 Korbjælper Chrfl., 84 tillige Forst., 86 Mghdsforst. Nwied, gift, Diakon, 04 Klwelka, 10 Gnfl. Ogsaa fremmed i Norden.

Friedr. Benjamin Reichel, 29. 11. 1759 Neukirch ved Bautzen 16. 1. 1835 Königsfeld i Baden. Præstesøn, studerede i Brnghten, 85 Medhjælper for Kostskoleinspektøren og Præsten i Chrfl., »lærte«, som han selv skriver, »med stor Lethed det danske Sprog«, 86 Korplejer, 92 Sekretær i U. A. C., gift med Sophie Layritz, Diakon, 97 Præst Ebersdorf, 1800 Nwied, 07 Ebersdorf, 16 Basel, 18 Sarepta, 25 Königsfeld, Biskop. Hørte til den kendte Herrnhuter-slægt, veludrustet og varmhjertet, fik stor Betydning for den ham betroede Ungdom. I Chrfl. faldt hans Modningstid. Her gjorde han et hæderligt Forsøg som tvésproget Prædikant. Forf. til en historisk Beretning om Chrfls. Begyndelse. (smgln. G. N. 1839, S. 285 ff.)

Matthias Keck, 1757 Dorlisheim ved Strasbourg 1838 Königsfeld. 92—95 Korbjælper i Chrfl.

Carl Gottlob Blech, 1755 Tomnitz i Schlesien 1832 Bethlehem i Pensylvanien, 95—02 Korbjælper i Chrfl.

Samuel Krause, 1755 Ebersdorf 1831 Niesky. I Pædagogiet, Skomager, 85 til Chrfl. som Medforst. i Brkoret, 86 Forst., 96 Zeist, Diakon, Ol Sekretær i U. A. C., gift, 05 Ndiendorf, 10 Klwelka, 15 Niesky, 18 Guberg, Presbyter, 27 Pensionist. Et dygtigt Menneske, som har viet Chrfl. en Del af sin bedste Arbejdskraft. (sm. lgn. G. N. 1834, S. 928 ff.)

Niels Amtrup, f. 17. 12. 1759 Lind ved Herning, 81 optaget i Nwied, 93 Diakon, 96 98 Korforst. Chrfl., endelig en danskkyndig i det Embede, kom fra Gnfrei, kaldtes til U. A. C., 98 gift med Johanne Marie Harpyth.

Joh. Mich. Lind, f. 1764 Niederhochstadt ved Speyer, 98 02 Korforst. Chrfl., 01 Diakon, Reformert, kom fra Zeist, flyttede til Nwied.

IV. Søstrekoret:

Helene Lange, 25. 9. 1740 Sorø 19. 7. 1785 Niesky. Fader Snedkermester, 66 til Hrnht., 71 Diasporaarbejder i Stepping, dødssyg paa Rejsen der hen, maatte blive Vinteren over hos Briants i Flensborg, siden da svagelig af Helbred, 74 Leder af det begyndende Srkor i Chrfl. i ydre som indre Forhold, Medl. af Ældsteraadet, arbejdede over Kræfterne, velsignet i sin Gerning, et bedende Menneske, som blev afholdt af alle, 84 til Niesky, syg paa Rejsen, død Aaret efter. Det har været af stor Betydning, at Lederne af Søstrekoret i Chrfl. — til Forskel fra Brkorets Ledelse — var indfødte, som kunde komme paa Hjertets Talefod med de tilflyttede unge Kvinder, der næsten udelukkende kom fra det danske og skandinaviske Opland og gav Byen dens største «national-danske» Tilskud, og tillige tyske Mænd danske Hustruer.

Erdmuth Dorothea Benigna Mygind, 22. 3. 1746 Dre slette Præstegaard — 26. 4. 1801 Chrfl. Nr. 10 i Børneflokket, opnævnt efter Zinzendorfs Hustru og Datter, i Hjemmet Besøg af herrnhutiske Rejsebrødre, hvis Sang betog hende, Ungdomsfristelser, 63 i Huset hos Crøgers i Kbh., Lyst til Verdenslivet, 66 til Hrnht. Hun skriver om Optagelsen i Mghden følgende, der vidner om hendes fulde Tilegnelse af den herrnhutiske Tankegang: »Da jeg vidste, hvad Optagelsen i Menigheden betyder, og hvad der er ment med Deltagelsen i dens Sorg og Glæde, forekom jeg mig selv ubeskrivelig lykkelig og lovede Frelseren med Haand og Mund kun at ville leve for ham. Gud min Frelseres Menneskeblivelse, hans Lidelse, hans bitre Død, hans kostbare Blod, Løsepengene for mig og hele Verden, maa jeg tilegne mig. Den kostbare Perle, o jeg har fundet den! Haan min Frelser ske Pris og Tak, og Hans Himmelske Fader, som ogsaa er min Fader, fordi Jesus er min Broder, og Helligaanden, som saa moderligt er gaaet efter mig, indtil han helt kunde drage mig hen til Jesus«. — Korforst. i Neusalz, 83 til Chrfl. som Helene Langes Efterfølger i den ydre og indre Betjening af Srkoret, 98 med Broderen, Pastor Niels Mygind fra Stepping, paa Besøgsrejse i Hrnht., død af

akut Betændelse i Underlivet. Veludrustet og dygtig til sin Gerning, oprigtigt og kærligt Sind. En af de danske Præstedøtre, der ved Brngdhens Initiativ forud for sin Tid fik en selvstændig Gerning i Menighedsarbejdet.

B. Menige Medlemmer:

I. Fra danske Lande:

Andreas Kiergaard, 1731 Arup i Vestlås Sogn 1806 Chrflld. Gudfrygtige Forældre, Tømrer, 56 vakt under en Vækkelse i Sognet ved dets herrnhutisksindede Præst Kay Praëm, 60 til Kbh., i Forb. med Brødrene, i Briants Sjølepleje, da han hørte om Chrfllds. Begyndelse, begav han sig paa Vej til den nye By og blev vel modtaget af Briant og Prætorius, bl. de første Brødre, som blev optaget paa Stedet, 77 gift med Marie D. Hansen (død 94), gennem 28 Aar bygget med paa Chrfllds. Huse, 78 eget Hus. En af de faa Repræsentanter for dansk Haandværk i Byen, til hvis Veteraner han hørte.

Peter Chr. Grønkie, 1730 Odense — 1816 Chrflld. Fromme Forældre, lærte i Kbh. Faderens Profession, Knappemager, Udsvalvelser, i Forb. med Brødrene, 60 til Zeist, Samtale med Johs. v. Watteville, Operation, tilbage til Hjemmet, besøgte Stepping og saa Stedet, hvor Chrflld. skulde bygges, Marts 74 her til, forskellig Beskæftigelse, 80 Knappemagerprofession og gift med Mette M. Greisen, 84 gaar Professionen ind, vel ifølge Udygtighed, arbejdsløs og brødløs, prøvede at brygge Eddike, Opsyn i Kostskolen. Et »underlødigt« Menneske, »Indbildskhed, Rethaveri, Nedtrykthed, Fornærmethed, Følelse af Miskendelse« var hans Sinds Symptomer. Kunde aldrig klare sig, men var tillige Synderen, der fandt Freden i Mghdens Favn.

Niels Frandsen Dahl, 1749 Ølby ved Struer — 1822 Chrflld. Ingen nævneværdig religiøs Paavirkning indtil sit 20. Aar, da en Vækkelse i Byen ved Rejsebroder Brau greb ham og viste ham Vejen til Stepping, hvor han i 71 tog Plads, 75 til Tyrstrupgaard, 76 optaget, lærte saa Slagterhaandværket og begyndte i 81 et Slagteri i Chrflld., gift med Anna C. Jensen, 8 Børn, lidt vanskelig at omgaas, til adskilligt Besvær for Ledelsen, en Overgang afskediget, men antaget igen, rigeligt Udkomme.

Johann Conr. Reuss, 1736 Hygum 1813 Chflld. Skibstømrer, til Søs, paa Sild hørt om Brødrene, til Zeist og Nwied. 73 til Chrflld., Tømrer, 76 Vært i Gæstgiveriet, gift med Anne S. Nielsen, holdt ikke paa alt for god Orden og var ikke egnet til at betjene Herskaber, blev derfor afløst i 83, derefter Maler, stammede fra en til Nordslesvig indvandret tysk Slægt.

Jens Wesby, 1744 Vesby, Medelby Sogn 1826 Chrflld. Bondesøn, vakt ved Pastor Lundius i Ladelund, Karl hos denne efter Broderen, som var gaaet til Brnglden og siden døde i Sarepta, hørte om Købet af Tyrstrupgaard, tog efter Br. Hoyers Tilskyndelse der hen og tjente paa Gaarden, først ved Landbruget, siden i Bryggeriet, 84 Kok i Bruset, ugift, tjente sit beskedne Brød, kom til Aars. Den

første Slesviger, der meldte sig i Chrfl. og blev der Resten af sit Liv.

Cornelius Adolph, 1770 Nolde — 1807 Chrfl. Forældre i Forb. med Brødrene, af den kendte endnu levende Slægt i Nolde, 75 som moderløs til Burkal i Huset hos Degnen Paul Asmussen, en Slægtning, Forsamlinger i Hjemmet, Oplæsninger af Brughdens »Efterretninger«, Dorine Backer, som var stationeret i Huset, tog sig moderligt af ham, 81 til Chrfl. i Kostskolen, var meget hellere blevet hjemme, fandt sig dog hurtigt hjemme ogsaa i Chrfl., 83 til Gnadau, hvor Søsteren Cathrine blev optaget samme Aar, Ungdomsvanskeligheder, 86 »Naadesblik fra Frelseren«, atter Drifterne i Vold, Trøst i Lignelsen om det tabte Faar, 91 Besøg i Hrnht., 93 af Helbredsgrunde hjem til Nolde, 94 til Chrfl., Mester i Brødrehuset, 96 Missionær i Antigua, gift med Elisabeth Schlösser, brystsvag og derfor hjem 06, død Aaret efter. Hører hjemme i det historisk betydningsfulde Kapitel: Nordslesvigs Indsats i Verdensmissionen, i hvilken Chrfl. har været Pioneren.

Niels Jepsen Staunager, 1742 Stauning — 1825 Chrfl. Som Barn eftertænksom og fingernem, forfærdigede et Vægur, Medhjælper hos Skoleholderen, 59 til Amsterdam for at lære et Kunsthaandværk, blev Skibstørrer paa grønlandske Hvalfangerskibe, Kaptajnen, som var fra Rømø, tog den dygtige Haandværker med hjem om Vinteren og forberedte ham til Styrmandseksamen, som han tog til Foraaret, sejlede som Styrmand, engang i Land i Portugal og betaget af et Alter i et katolsk Kloster »Dette har jeg gjort for dig —«, 66 igen med til Rømø, hørte der om en gammel Urmager i Ballum, som holdt Forsamlinger i sit Hjem, tog der hen og blev der Vinteren over for at lære Haandværket, 67 atter til Grønland, tilbage til Ballum, agtede i 69 Husets Datter (Anna Hansen, død 95), overtog siden selv Værkstedet, om Vinteren Urmager, om Sommeren Glarmester, Besøg i Chrfl., 79 Diasporabesøg af Eckbergs og Briants, 84 Glarmester i Chrfl., længtes tilbage, 85 tillige Kobbersmed, godt Udkomme, 96 gift a. G. med Magdalene Christensen, 1800 overtaget Isenkrambutikken, 02 Diasporaarbejder i Drammen, 04 Besøg i Hrnht., 10 Pensionist i Chrfl. »Hans gode sunde Forstand, mangehaande nyttige praktiske Indsigter, især hans mekaniske Færdigheder, forbundet med et fredselkende og tjenstvilligt Sind, gjorde ham meget afholdt hos de enkelte Medlemmer, ja hos hele Menigheden«. En af dem, Chrfl. kunde være tjent med.

Dr. med. Niels Müller, 1769 Hjerting ved Esbjerg — 1836 Chrfl. Fader Toldinspektør, i Forb. med Brødrene, eneste Barn, bl. det første Hold i Kostskolen i Chrfl., 83 til Pædagogiet for at studere Teologi, 88 paa Seminariet, valgte det medicinske Studium, studerede 91 i Wittenberg, 92 i Jena, 93 hjem til praktisk Uddannelse ved Frederiks Hospital i Kbh., 95 Læge i Chrfl., 97 gift med Anna N. Arboe fra Norge (død 1821), gift a. G. med Elisabeth M. Kiørboe, ogsaa norsk. Udrustet med sjældne Evner og Gaver og et ydmygt og

helliggjort Sind, en afholdt kristen Læge, en Pryd for Byen og Menigheden, en Frugt af Chrflds. smukke Førstegrøde her i Landet.

Georg Schmidtmann, 25. 3. 1748 Elstrup paa Als — 16. 7. 1824 Labrador. Hjemmet i Forb. med Brødrene, Faderen død ved et Ulykkestilfælde, Moderen mistet Ejendommen, til Søs, bl. a. Rejse til Skt. Thomas, hvor han saa Brødremissionen, reddet af Livsfare, hjem, Skibstørrer, med Matth. Wied Besøg i Chrfl., 74 der hen som Tømrer, 81 Missionær i Labrador, to Gange gift, arbejdede med eskimoisk Grammatik, 91 Hjemmeorlov, 92 Diakon, efter 43 Aars Missionstjeneste død derude. En Nordslesviger, der gav sit Livs Kræfter til Evangeliets Udbredelse.

Jens Blok, 1718 Mariager — 1798 Chrfl. Fader Byfoged, 34 til Kbh., paa Universitetet, Huslærer paa Sjælland, 38 i Forb. med Brødrene, 42 til Herrnhag, Skriver, Lærer ved Pædagogiet, ledsagede i 57 en Elev hjem til Norge, blev et Aar i Danmark, hvor han fra Prædikestole paa Fyn, i Jylland og Hertugdømmet fik Lejlighed til at forkynde Evangeliet, 58 til Barby, 60 til Zeist, gift med Enke Magdalene Lange, f. Festin, til Ndiendorf, Diasporaarbejder i Thüringen, 1 Søn (siden Guldsmedemester i Gnadau), 71 Sjælesørger i Gnadau, Diakon, 72 Diasporaarbejder i Hannover og Braunschweig, 77 til Liffland, Huslærer hos Oberst v. Rosen paa Birkaas, 95 til Chrfl. som Pensionist, hvor han som 77-aarig fik sin sidste smukke Tjeneste som dansk Aftensangsprædikant. Tilbageskuende tør man maaske sige, at Blok med sine danske Forudsætninger i Stedet for at rejse i tyske Lande havde været egnet og rede til at blive den første Præst i Christiansfeld.

Sønnich Sønnichsen, 1770 Hellevad — 1852 Hrnht. 80 til Chrfl. i Kostskolen, hvor han efterhaanden efterfulgtes af 7 Søskende, gennemgik Pædagogiet og Seminariet, 93 Lærer ved Pædagogiet, 97 Lærer i Chrfl., Medhjælper i Præstegeningen i begge Sprog, 1801 Inspektør for Kostskolen og Kor-medhjælper, 04 Protokollist hos U. A. C. (Missions Departement), gift med Anna S. Kiørboe, 08 Diakon, 10 atter Inspektør i Chrfl., »en Virkekreds«, skriver han selv, »som svarede saa godt til mine Interesser og var mig meget dyrebar, thi jeg var en stor Ven af Ungdommen og betragtede Opdragelsesanstalterne som et Middel, hvorigennem Brngden kan virke meget til Jesu Riges Udbredelse«. Nedgangen i Elevtallet efter 1814 p. Gr. af manglende Forbindelse med Sverige og Norge og Pengeknaptheden smertede ham, 32 atter Protokollist i U. A. C. Familien var velhavende, men mistede sin Formue i Pengekrisens Aar. En ægte herrnhutisk Nordslesviger. Det kunde være fristende at vide, hvorledes han selv saa paa sin snævrere Hjemstavns folkelige Skæbne, men derom melder Historien intet.

Cornelius Clausen, født 21. 8. 1742 i Rens, 74 til Chrfl., 79 til Kairo som Missionær, 83 hjem igen, 85 til Surinam. Den første, der fra Chrfl. «sendes til en fjern Post i Frelserens Tjeneste».

Matthias Wied, 13. 11. 1744 Tandslet paa Als — 1. 11. 1827

Hrnh. 45 med Forældrene til Sottrup paa Sundeved, Fader Urmager, Sønnen lært Haandværket hjemme, i Forb. med Brødrene i Sønderborg, Flensborg og Stepping, 74 til Chrfd., 81 til Barby som Husfader, 82 til Vestindien, gift med Enke Benigna Glatte, f. Mack (død 1821), Datter af Missionær Martin Mack i Vestindien, Diakon, efter 42 Aars Tjeneste paa Missionsmarken i 24 hjem som Pensionist. Lige dygtig til Haandens som Aaudens Gerning. Ogsaa en nordlesvigsk Herrnhuter.

Peter Isager, 1. 12. 1709 Rindom — 21. 7. 1778 Chrfd. 38 gift med Margrethe Noe (død 93 i Chrfd.), Købmand i Ringkøbing, Privatforsamlinger hos Sognepræsten Milthers, Besøg af Gert Hansen (1742) og Jens Hoyer, næsten aarligt Besøg i Stepping, efter Brødrenes Tilskyndelse købt Herregaarden Hindsels paa Thyholm, Samlingssted for de vakte, Besøg af Zeidler, Hoyer, Zeisberger og Blok, 66 Braus i Huset, Datteren til Stepping, gift med Briant, mod Pant i Gaarden laant 9000 Rdlr. og skænket 1000 til Chrfd. Anlæggelse, 74 Besøg i Chrfd., Nadvergæst, syg paa Hjemvejen, maatte fra Randbøl Kro af Briant bringes tilbage til Chrfd., hjem for at sælge Gaarden, 75 til Chrfd., 77 præsenteret for Visitatoren Johs. v. Watteville, stadig sygen Sygepasser. — Gav Chrfd. dens fornødne betydelige Startkapital, som altsaa var af vestjydsk Oprindelse.

Johann Stelling, 1736 Wilster ved Itzehoe — 1799 Chrfd. Stedfader opvakt, Sognepræsten ligeledes, lærte Skomageriet hjemme, i Forb. med Brødrene Herold og Engelbach, med dem til Zeist, 67 til Nwied, da han hørte om Chrfd. Begyndelse, ønskede han at drage der hen for at »bo i mit Fædreland«, som han selv skriver, 74 Ankomst, Svend hos Meyer, som han kendte fra Nwied, svagelig, Sygepasser, galopperende Taring. Holstens eneste Bidrag til Chrfd. Begyndelse.

Karen Rørby, 24. 6. 1736 Kundby — 20. 2. 1785 Hviding. Fader Degn, død tidlig, adopteret af Krigsraad Dallin i Kbh., ikke lykkeligt, rømmede flere Gange, Selvmordstanker, forskellige uheldige Pladser, kom endelig i Huset hos en Herrnhuter, »til min evige Lykke«, skriver hun, i Forb. med Brsocietyet, 73 med Prætorius til Chrfd. som Husassistent, 77 Diasporaarbejderske i Hviding, indført af Briant, i Huset hos Pastor Ewald, rejste paa Vestkysten, paa en Vinterrejse dødssyg i Ribe, lammet i Underkroppen, død i Hviding efter en velsignet Gerning. Den første Udsending fra Chrfd. i Oplandet. Afløstes af Maria Peters.

Maria Briant, født Isager, 5. 9. 1742 Ringkøbing 31. 7. 1778 Chrfd. »Muntert, men flygtigt Gemyt«, 8 Aar gammel i Pleje hos en herrnhutisk Jomfru, opsætsig, længtes hjem, alvorlig syg, med Forældrene til Hindsels, strengt opdraget, konfirmeret hos en Pietist, der havde besøgt Halle, ikke selv være »gudelig«, svagelig, melankolsk, »Naadesblik fra Frelseren«, 64 Besøg i Stepping, kunde ikke forstaa det tyske Sprog, Tillid til Søster Pfohl, alvorlig syg, Hallucination af Frelseren, 65 til Hrnh., optaget i Niesky, stadig sygelig,

(Lungerne), Nov. 70 gift med Briant, April 71 til Flensborg, oplevede ved Mandens Side Chrflds. første Fremvækst, var den første Husmoder paa det nye Sted, muntert Væsen trods legemlig Svaghed, aktiv i sine Pligter i Hjemmet og i Menigheden, 75 med Manden paa Synoden, indviet til Diakonisse, Værtinde for Johs. og Benigna v. Watterville i 77, ledsagede for det meste Manden paa Rejserne i Diasporaen, 76 Blodstyrtning, siden tiltagende Tæring, prøvet og afklaret i Trængslerne, een af de første døde i Chrfld., Mghden vidste, hvad den skyldte hendes Tilknytning til Byen, og skønnede derpaa. Hun ofrede til Gengæld sit Liv og sin Ejendom til Chrflds. Bedste. Et kort, men lykkeligt Liv.

Maria Fräuf, født Jensen, Enke efter Prætorius, 8. 2. 1747 Kbhn. 20. 2. 1819 Chrfld. Fader Silkefabrikant, svagelig som Barn, senere godt Helbred, velhavende, 73 gift med Prætorius, prøvede at erstatte noget af sin svagelige Ægtefælles manglende Arbejdskraft, utrættelig i Sjælesorgen og Omsorgen for trængende, 84 gift a. G., 99 Enke a. G. Et moderligt Sind.

Margrethe Elisabeth Fog, 1742 Skærbæk 1805 Chrfld. Datter af Pastor Andreas F. og Maria Th. Anchersen, som døde i Barselsengen, Faderen paa det Tidspunkt i Forb. med Brødrene, men død 59 under Lægebøseg i Hamborg, eneste Barn, 60 i Pleje hos Pastor Kastrups i Stepping, 65 til Hrnht., 68 af Morbroderen, Højesteretsadvokat H. Anchersen, krævet hjemsendt, tilbage til Stepping, 74 sammen med Helene Lange til Chrfld. og dennes Medhjælp i Korarbejdet, svagt Helbred, egen Stue, Anfægtelser, Blodstyrtning. Ogsaa et Tilskud til Chrfld. fra de danske Præstegaarde.

Elisabeth Bøg, 1759 Agtrup ved Kolding — 1785 Chrfld., Fader Sognefoged, i Forbindelse med Brødrene, gjorde Chrfld. gode Tjenester i Begyndelsesaarene, flyttede siden selv til Menigheden, Datteren foraarsagede efter Konfirmationen Forældrene mangen Bekymring, 80 til Chrfld., død som ung.

Margrethe S. Arndt, født Schmidt, 1750 Flensborg — 1824 Chrfld. Fader Købmand og Medl. af Br. soc. i Byen, 79 til Chrfld., 81 gift med Byens Official. — Var en af de ikke faa indfødte, der blev en indvandret Tyskers Hustru.

Else Peters, 1765 Grønninghoved 1813 Chrfld. Forældre gudfrygtige, men fattige, konfirmeret af Pastor Lassen i Hejls, som stod i Forb. med Brødrene, 89 i Huset hos Branddirektør Jens Hansen i Tyrstrup, der havde nær Tilknytning til Chrfld., i Plads i Byen, 96 optaget, Vanskeligheder ved at finde sig hjemme i Forholdene, lange for at gaa til Alters, svagelig. — En fattig Tjenestepige, der ogsaa fandt sit aandelige Hjem i Chrfld.

Inger C. Arboe, 1765 Drammen 1835 Chrfld. Forældrene, Læge Nic. Arboe og Mette Wulff, hørte til Br. soc. i Byen, Modvilje mod deres Opdragelse, siden Overgivelse til Frelseren, 79 til Chrfld. og dermed faaet »Arv og Ret sammen med Guds Hus og Slægt«, 97 til Nwied som Korhjælperinde, oplevede her Mghdens Flugt under

Napoleonskrigene, 11 igen til Chrfl. som Korbjælperinde, i de senere Aar svagelig, men »klar Forstand, besindig Optræden og et elskeligt Sind«. En af de ikke faa unge norske Kvinder, der viede deres Liv til Brnghdens, specielt Chrfls. Tjeneste.

II. Fra tyske Lande:

David Ernst Grosser, 1741 Lomnitz i Schlesien — 1816 Chrfl. Faderen en fattig Væver, med 11 Børn optaget i Gnfeld, Dreengen spolede i Brhuset, 56 til Nsalz i Skomagerlære, til Hrnht. efter Byens Plyndring og Brand, noget letsindig i Opførselen, Johs. v. Watteville bad med ham, 73 til Chrfl. som Skomagermester for egen Regning, op til 6 Svende, prøvede at afsætte sine Varer paa Snaps-tinget i Viborg, forbudt af Politiet, 76 gift med Anna M. Lillelund, Præstedatter fra Faaborg. »Herrens Vilje gav mig Frimodighed«, skriver hun om sit Ægteskab, der paa Forhaand maatte synes at blive om ikke just ulykkeligt, saa dog fyldt med adskillig Kummer. Manden var lidt af en lystig Fyr, der adskillige Gange tog en Taar over Tørsten, men saa tillige angrede sin Letsindighed og søgte Forladelsen ved Herrens Bord, 4 Børn. En af dem, der aabenbarede, at Tyskerne er en anden Slags Mennesker end de, der gror her til Lands.

Johann Gottfr. Arndt, 1734 Königsberg — 1811 Chrfl. Retssekretær, 63 til Hrnht., 72 kaldet som »Bygge- og Økonomi-Inspektør« til Chrfl., Ankomst i Dec., Briants Medhjælp, 73 Kgl. Official i Byen, 82 Postekspeditør, 81 gift med Margrethe S. Schmidt fra Flensborg, lykkeligt Ægteskab, 4 Børn, nøjsom, virksom, samvittighedsfuld, noget rethaverisk. — En pligtopfyldende Preusser fra Kants By, en enlig Behuder af den senere preussiske Embedsmand i Nord-slesvig.

Johann Heinr. Meyer, 1728 Anclam i Pommern — 1798 Chrfl. Skomager, 53 til Hrnht., 61 til Nwied, 73 til Chrfl. som Reparaturmester og Kornmedhjælper, 78 Diasporabroder i Jylland med Bopæl i Holstebro og Skjern, nu tillige Gartner, plantede Tobak efter »Kongelig Anordning«. Sprogvanskeligheder lod ham afbryde og i 81 atter drage til Chrfl., ugift, egen Stue, drev ogsaa lidt Garveri, arbejdsom og nøjsom. En Gennemsnitshaandværker, der ogsaa forsøgte at fylde sin Plads i Mghdens aandelige Arbejde.

Johann Christoph Schramm, 1735 Rupin i Brandenburg — 1799 Chrfl. Snedker og Tomrer, 63 til Nwied, 65 Zeist, 70 Hrnht., 71 Nsalz, 73 som den første Haandværker til Chrfl., byggede med paa Husene fra Begyndelsen, det første Aar ogsaa eget Hus, arbejdede for egen Regning, 75 gift med Christiana S. Ackermann, som var kommet med den første tyske Søstretransport i 74, det første paa Chrfl. viede Par, meget flittig og stræbsom i sit Haandværk, økonomisk godt stillet. — En af Chrfls. hæderkronede Veteraner.

Johann Georg Lüderitz, 1742 Fürth — 1822 Chrfl. Urmager, 73 som Enkemand til Chrfl., »i den første Tid laa der en ufor-

glemmelig Velsignelse over Byen«, Medhjælper i Gæstgiveriet, 75 eget Hus og gift med Maria B. Kiefer, ogsaa fra Fürth (død 1809), endnu tredje Ægteskab, udygtig til sit Haandværk, fattigt Udkomme, ellers stræbsom og samvittighedsfuld. — Maatte være taknemlig for at have fundet en vis økonomisk Betyggelse indenfor Brmghdens Rammer.

Johannes Wallis, 1719 Hoyer i Nassau — 1791 Chrfl. Skomager, havde forladt Mghden i Ndiendorf, 74 til Chrfl. med Anmodning om Nyoptagelse, skriftlig Bøn om Forladelse til Ndiendorf, antaget og straks sat i Arbejde, uligevægtig og vanskelig Natur, ugift. — En vandrende Svend, der omsider slog sig til Ro i Chrfl.

Joachim Ehrhard Cramer, 1743 Klößen ved Lüneburg — 1812 Chrfl. Vakt som Barn, Ungdomsfristelser, Bekendtskab med Broder E. v. Ranzau fra Holsten, 64 optaget under en salig Fornemmelse af Frelserens Nærhed, Ønske om at gaa ud som Hedningemissionær, Husfader i Seminariet, 73 til Chrfl. som Vært i Gæstgiveriet og Urtekræmmer, gift, 75 Forvalter paa Tyrstrupgaard, gift a. G. med Gesche Marie Schmidt fra Flensborg, 82 til Jylland som Diasporaarbejder, med Bopæl i Skjern, 90 til Flensborg, 95 til Burkal, 10 Pensionist i Chrfl. — Havde aabenbart mere Lyst til Aandens end Haandens Arbejde, hans andet Ægteskab gav ham Adkomsten til Diasporagerningen, som dog ikke synes at have været af nogen videre gennemgribende Betydning.

Carl Fr. Türstig, 1745 Gnadenfrei — 1798 Chrfl. Fader Godsforvalter, tidlig moderløs, opdraget i Brmghden, Knappemager og Guldsmed, haard Behandling af Faderen i Barneaarene havde gjort ham usikker, læste filosofiske og kemiske Skrifter, eksperimenterede selv, 78 til Chrfl. som Mester og tillige Mghdens Organist, 83 gift med Pastor Kastrups Datter, spillede Orgelet ved Mghdens Gudstjenester og Forsamlinger gennem 20 Aar, ogsaa Undervisning i Musik, en Overgang tillige Apoteker, et disharmonisk Gemyt, længtes stadig mod sit Hjemlands Bjerge.

Carl Ludwig Erdmann Spielweg, 1741 Cöthen i Anhalt — 1791 Chrfl. Polsk Slægt, Købmand i Altona, 75 til Chrfl. som Leder af Byens Købmandsbutik, der under hans dygtige Ledelse snart udvidedes til et forende Handelshus paa Egnen, 78 gift med Anna J. Lillelund, Præstedatter fra Fyn, død som 50-aarig af Overanstrengelse. — Skaffede Velstand til Byen.

Johann Chr. Seifart, 1774 Döbernitz i Sachsen — 1847 Chrfl. Præstesøn, tidlig moderløs, paa Pædagogiet, 95 Lærer ved Kostskolen i Chrfl., dygtig til at undervise, svagelig og undselig, læste ivrigt Kant, 1802 Lærer ved Pædagogiet, 04 Redaktør af »Efterretningerne«, 09 gift, 11 Præst i Nwied, 12 Atona, 18 Hrnht., 20 Königsfeld, 23 Altona, 34 Ndiendorf, 43 Pensionist i Chrfl. — Har aabenbart fundet sig hjemme i de nordiske Egne og maaske ogsaa betragtet sig som Tysklands Pioner mod Nord.

10. Christiansfelds historiske Betydning.

Brødrebyen Christiansfelds Betydning kom ikke som i sin Tid ventet af den danske Stat — til at ligge paa det industrielt-økonomiske Omraade, men derimod paa Skolens og Kirkens, hvad i og for sig ikke var ventet eller ønsket af de danske Myndigheder. Det blev i den Henseende heller ikke enkelte særligt frenragende Mænd, som kom til at øve Indsatsen, men derimod den Menighedsbyen besjælende evangeliske Aand, der gennem skrøbelige menneskelige Redskaber fik en ikke ringe Indflydelse i dansk Aandsliv. Ser man paa Christiansfelds Indbyggere som Helhed, da ligner de i høj Grad Urmenighedens »lille Flok«. »Ikke mange vise efter Menneskemaal, ikke mange mægtige, ikke mange fornemme«, men det gælder ogsaa her, at »det, som var Daarskab for Verden, udvalgte Gud for at beskæmme det stærke; og det for Verden uædle og det ringeagtede, det, som intet var, udvalgte Gud for at gøre det, som var noget, til intet, for at ingen dødelig skal rose sig overfor Gud«.

Historisk set løber der fra Christiansfelds »apostoliske« Menigheds- og Skoleliv stærke Forbindelseskanaler frem til de Nyvæld paa Kirkens og Skolens Omraade, som siden brød frem ved Grundtvig og Kold i Danmark. Idésammenhængen er tydelig og omfattende. Blot — og det er det historisk afgørende — fik de Idéer, som Brødrene med deres friske Lægmandsøjne havde opdaget i Apostelskriften og bragt her til Landet, hos Grundtvig og Kold deres national-folkelige Skikkelse, og dermed deres nødvendige Vækstbetingelser paa den nye folkelige Missionsmark. I Tjekkerlandet, deres Hjemstavn, hindredes Brødrenes Idéer paa Grund af politisk Forfølgelse i sin Tid i at slaa Rod i Folkets Muld; og i Tyskland, Stedet for deres fornyede Udsæd, begrænsedes deres Virkeomraade ifølge dogmatisk Undertrykkelse til enkelte kraftige Enklaver. I Tyskland forblev Brødremenigheden fortsat et Konventikelsamfund. I Danmark derimod virkede den som den Surdej, der efterhaanden gennemsyrede hele Dejen. Vort nuværende Menigheds- og Skolebegreb er mere evangelisk-herrnhutisk i sin Oprindelse, end det er tysk-luthersk, men frem for noget andet er det evan-

gelisk-grundtvigsk, hvis disse Betegnelser er tilladte. Det turde historisk set bl. a. ogsaa skyldes Christiansfelds Grundlæggelse, at vort Kirke- og Skoleliv lededes ind i dette frugtbare Spor.

Til denne Christiansfelds »indre« Mission i det danske Folk kommer dernæst dens betydningsfulde Deltagelse i Brøderemighedens »ydre« Mission blandt fremmede, ikke kristnede Folkelag. Christiansfeld har været den ofte oversete Pioner i det Hedningemissionsarbejde, som siden hen i voksende Omfang udgik fra den danske Menighed.

For Nordslesvigs særlige Vedkommende har Christiansfeld baade været en Fare og en Hjælp, en Slags folkelig Vaccination, der truede Livet, men bidrog til at gøre Befolkningen modstandsdygtig og sejrende i Livskampen mod den fra Syd fremtrængende tyske Kulturpaavirkning. Christiansfeld var selv et ikke betydningsløst Led i denne fremmede Paavirkning, der i Flugt med Tidens Strøm fortrinsvis udøvedes af den tysk uddannede og virkende Embedsstand i Landet. Men den Omstændighed, at Christiansfeld selv blev baaret frem af Lægmandskræfter, virkede i heldig Retning. Dens Impuls kom nemlig derved til i overvejende Grad at virke stimulerende og styrkegivende paa Nordslesvigs læge Befolkning, der i Christiansfeld havde et godt Eksempel paa, hvordan Lægfolket med Held kan tage Sagen i sin egen Haand. Fra det nordslesvigske Lægfolks Modstand mod den Adlerske Agende og Salmebog i 1790erne til dets aabne folkelige Brud med de tyske Embedsmænd i 1830erne spores — direkte eller indirekte — Indflydelsen fra Christiansfeld.

Som loyale danske Statsborgere øvede Christiansfelderne en kristeligt vækkende og kirkebyggende Gerning i Nordslesvig. Men idet de arbejdede for Befolkningens religiøse Rodfæstning, styrkede de samtidig dens menneskelige og folkelige. Idet de vakte Længselen efter Borgerskabet i Himlen, maatte de ogsaa sætte Spørgsmaalet om Hjemmehørigheden paa Jorden paa Dagsordenen. En Sandhedens Erkendelse og Stræben paa det første Omraade maatte — og maa stadig — medføre en lignende

paa det andet med. Det var de kristeligt vakte nordslesvigske Hjem, som siden vaagnede folkeligt og tog Kampen op. Christiansfeld har en ikke ubetydelig Andel i denne historiske Proces i Nordslesvig. Trods dens tyske Oprindelse og Indflydelse har den gennem sin evangeliske Vækkergerning indirekte virket nationalt styrkende ind paa Nordslesvigs Befolkning. Den kunde opfattes som en ny folkelig Trusel fra Syd — og er ogsaa af udenforstaaende blevet brugt som en saadan —, men den blev ifølge sit rene og ægte evangeliske Sigte en betids og velkommen Haandsrækning, som bør paaskønnes efter dens historiske Fortjeneste.

Noter.

(Forkortelser: AC = Aeldste Conferencen (Raadet) i Chrflid.; Ark. = Arkivet i Chrflid.; Diar. = Mghdens Diarium i Chrflid.; G. A. = Gründungsakten, Ark. i Chrflid. (P. A. R. 8. 1.); G. N. = Gemein-Nachrichten; K. B. = Kurzer Bericht von der Entstehung des Orts Christiansfeld, Ms., forfattet af F. B. Reichel, senere forsynet med Rettelser og Tilføjelser af J. Briant (G. A.); Prot. = Aeldsteraadets Protokol i Chrflid.; UAC = Unitets Aeldste Conferencen i Tyskland.)

¹⁾ J. A. Dyssel: Forsøg til en Indenlands-Rejse, 1774, S. 161; K. Heiberg: Stepping Præstegaard, Kirkehist. Saml., 5. Række, 2. Bd. S. 630; F. Schröder: Christiansfelds Grundlæggelse, Sønderj. Aarb. 1923; H. Hansen: Christiansfelds Anlæggelse, Saml. til Jydsk Hist. og Topogr. 1923; Th. O. Achelis: Christiansfelds Anfänge. Schr. des Vereins f. Schl.-Holst. Kirchengesch., 1930; H. Haar: Lidt Kirkehist. fra Ribe-Egnen paa Brorsons Tid, Aarsskr. f. Ribe Statssem. Elevforen., 1939. — ²⁾ Se S. 174. ³⁾ 1708—86, født i Vester Egede, Sjælland, 1738—77 i Stepping, død i Chrflid. Om hans Genvordigheder med Myndighederne se F. Schröder, a. Skr., S. 14. ⁴⁾ K. B. ⁵⁾ 1708—81, født i Burkal Degnebolig, opdraget i Dagebøl og Slesvig hos Slægtninge, 1725 Skrifer i Kbh., 35 gift med Marie Ecksted, 39 sammen med tre andre Grundlægger af Brødresoc. i Kbh., 41 udpeget til Tjeneste i Brngheden (Akolut) 44—62 Leder af Soc. i Kbh., 60 Kammerraad og Sekretar i Gen. Toldkamret f. Vestindien, 66 Justitsraad, 71 Kommitteret i Tyske Kancelli, 73 Etatsraad, 76 Konferensraad, 78 pensioneret, flyttede til Chrflid., død og begravet der. ⁶⁾ G. A. — ⁷⁾ Se S. 166. — ⁸⁾ Præt. til U. A. C., dat. Flensborg, 25. 9. 1771 (G. A.) — ⁹⁾ 1736—1809, født i Dreslette Præstegaard, Fyn, 70 Kap., 77 til sin Død Sognepræst i Stepping. — ¹⁰⁾ Pro Memoria für Deputirter Johs. Prætorius in Copenhagen, dat. Barby, 2. 10. 1771 (G. A.). ¹¹⁾ Johs. Mich. Langguth, adlet v. Watteville, 1718—88, født i Præstegaarden i Walschleben, Thüringen, studeret i Jena, i Forb. med Brngheden, Præst i Herrnhag, 41 til Hrnht., Zinzendorfs nærmeste Medarbejder, 46 gift med dennes Datter Beningua Justina, adopteret af Baron v. Watteville, 47 Biskop, Visitator 48 i Amerika, 49 i Vestindien, 52 i Grønland, Medlem af Ledelsen efter Zinzendorfs Død. — En elskelig Broder i al sin Færd, med særlig Forkærlighed for Chrflid. (G. N. 1852, S. 797 ff.) — ¹²⁾ 1719—97, født paa et Gods i Holsten, 1736 fransk Officer, 38 vakt under Indflydelse af Greve H. E. v. Stolberg, 40—43 Student i Halle, 43 til Ebersdorf, 50 til Zeist, 64 Arkivar, 65 gift med Margr. v.

Rumohr, 75 Forstander i Niesky, 79 Arkivar i Zeist, død under et Besøg i Utrecht. Samvittighedsfuld i alle sine Embeder, Forfatter af Geschichte der Diaspora in Dänemark und Norwegen, gengivet af F. Schröder i Sonderj. Aarb. 1939, S. 79 ff. (G. N. 1834, S. 451-83). —¹² Brev 3. 10. 1771 (G. A.) —¹³ Prætorius' Entwurf zur Concession. (Copi. 20. 10. 71 (G. A.) —¹⁴ Tyske Kanc. Forestillinger (Rigsark.). —¹⁵ Sst. —¹⁶ G. A. —¹⁷ Sst. —¹⁸ Præt. til U. A. C. 12. 11. 71. (G. A.) —¹⁹ U. A. C. an beide Prætorius 25. 11. 71 (G. A.) —²⁰ 1727—95, født i Luckenwalde, Brandenburg, Fader Amtmand, 46 Officer, 63 i Færb. med Brngghden i Neuwied, 65 Rejse til Kbh., 10 Maaneders Ophold, 72 gift med Louise v. Damnitz, 75 Medl. af U. A. C., 80 Visitor i Chrfl. død i Hrnh. —²¹ Johs. (v. Watteville) til Præt. 21. 11. 71 (G. A.) —²² G. A. —²³ K. B. —²⁴ A. Skr. S. 333. —²⁵ G. A., dansk Oversættelse i F. C. Hoy: Christiansfeld 1773—1923, S. 83. —²⁶ Christian VII. havde paa en Rejse i 1768 ladet sig Brødrebyen i Zeist forevise. Indtrykket herfra har dog næppe haft nogen Indflydelse paa hans Underskrift. —²⁷ Blandt de første velhavende Borgere paa Strømso i Drammen, der i 1738 sluttede sig til Brngghden (D. Thrap: Brødremenigheden i Norge, 1908, S. 10). —²⁸ G. A. —²⁹ K. B. og Brev fra UAC til Præt. jun. 8. 1. 72 (G. A.) —³⁰ G. A. —³¹ K. B. —³² G. A. —³³ Kaufbrief, Ark., V. A. R. 17. 1. —³⁴ K. B. —³⁵ Tyske Kanc. Forestill. —³⁶ F. Schröder peger paa Betydningen af, at Forhandlingerne med Brngghden var indledet under det gamle Styre (J. H. E. Bernstorff), som Forklaring paa, at Koncessionen ikke faldt sammen med Struensee (a. Skr., S. 16). —³⁷ UAC til Præt. 28. 9. 72. —³⁸ 1710—80, født i Bubenheim i Alsace, Væver, 42 optaget i Brngghden, 67 til Stepping, død i Chrfl. —³⁹ Se S. 170. —⁴⁰ Se S. 175. —⁴¹ 1750—62 i Ladelund, 67—73 i Kappel. —⁴² K. B. smlgn. Extract Prot. UAC 10. 9. 72 (G. A.) —⁴³ K. B. —⁴⁴ Se S. 176, smlgn. UAC til Chrfl. 12. 10. og 15. 11. 72; endvidere Arndt til Spaugenberg 23. 9. 72 (P. A. H. R. 2. B. a.) —⁴⁵ Den første Bidragsliste nævner følgende Navne (Beløb i Rdlr.): J. Nielsen, Kiel 25; Fru v. Dewitz, Lottmark 50; Pastor Vieth, Kappel 10; Fru v. Rumohr, Buchhagen 40; Propr. O. Haugaard, Jylland 100; Godsejer P. Isager, Hindsels 1000; Pastor Fugl 25; Pastor J. Lund 25; Pastor N. Gjelstrup 10; Kollekt i Brsoc. Kbh. 555, 22; i Christiania ved O. Bagger 150; Pastor Ebbesen 100; Marie Heckmann 2; P. Lorentzen, Flensborg 5; N. Schmidt, Flensb. 16, 32; M. J. Klein, Drammen 200; J. Krum, Drammen 450; Marie Jensen, Kbh. 50; Pastor Mygind, Dørslette 50; Pastor J. Mygind, Flemløse 20; Pastor Kragelund 10; Propr. Lillelund, Jylland 100; H. Richtsen, Tønder 50; af senere nævnes: Maren Hansen, Stepping 1000 i Livrente; Engberg 100; E. v. Ranzau 1000 i Livrente, Volkerts, Zeist 200; Jens Krum, Drammen 1000. —⁴⁶ K. B. —⁴⁷ Se S. 175. —⁴⁸ Forste Vers lyder: Christiansfeld soll sich erbauen / Im Nord von Schleswigs Flur und Auen; Du sprichst's, Dein Volk folgt Deiner Hand! Ach, Herr Jesu, komm und gründe, Auf Dir, dem Fels des Heils, verbinde, / Ein jedes Steinchen dieses Orts, Bau Du es selber aus, Und lass ein Gottes Haus Daraus werden, Dir ganz bequem Zu alledem, / Was Deinem Herzen angenehm!! Mere velment end vellykket. —⁴⁹ Prof. 13. 12. 73. —⁵⁰ Jubelfeier des hundredjårigens Bestehens der Gemeine Christiansfeld, 1873, Anhang. —⁵¹ Rentekamrets Papirer, (Rigsark.) —⁵² Prof. 22. 7. 93, Memorabilia 9. 8. 88 og 15. 8. 93. —⁵³ UAC til AC 1780. —⁵⁴ Prof. 27. 10. 72. —⁵⁵ Prof. 8. og 15. 11. 73; Diar. 13. 11. 73. —⁵⁶ Diar. 13. 11. 73. —⁵⁷ Diar. 23. 9. 76. —⁵⁸ Diar. 7. 9. 76. —⁵⁹ Prof. 28. 1. 77. —⁶⁰ Diar. 4. 9. 80. —⁶¹ P. A. I. R. 8; B. 1 og 2. —⁶² Han er saaledes ikke biograferet i F. C. Hoy's Festskrift 1923. —⁶³ G. N. 1877, S. 187 ff. —⁶⁴a) P. A. H. R. 2. B. b. —⁶⁵ UAC til AC 22. 5. 80; 11. og 22. 1. 82; 21. 2. 82; Prof. 4. 9. 80 og

15. 1. 81. — ⁶⁶) Brev 24. 4. 84. — ⁶⁷) 22. 11. 83. — ⁶⁸) 3. 9. 84. — ⁶⁹) 11. 5. 84. — ⁷⁰) 13. 12. 83. — ⁷¹) 1735—1812; født i Kbh., studeret Filosofi og Jura, 56 Volontør i Tyske Kanc., 76 1. Deputeret (Bricka XV, S. 422 23). — ⁷²) 1713—95, født i Kbh., studerede Filosofi og Jura i Jena og Halle, 38 Sekretær i Tyske Kanc., 80 Direktør (Engelstoft IV, S. 544—47). — ⁷³) 13. 12. 83. — ⁷⁴) 6. 12. 83. — ⁷⁵) 19. 12. 83. — ⁷⁶) Paa Visitatsrejse til Vestindien i 1783. — ⁷⁷) 30. 3. 84. — ⁷⁸) 17. 8. 84. — ⁷⁹) 11. 8. 81 — ⁸⁰) 18. 3. 83. — ⁸¹) 12. 6. 84. — ⁸²) 22. 6. 84. — ⁸³) 8. 11. 82. — ⁸⁵) 20. 1. 84; 1719—83, født i Sigdal, Norge, 43 til Hruht., 45 optaget, 65 til Ladelund som Diasporaarbejder, 74 til Burkal. — ⁸⁶) 21. 2. 82. — ⁸⁷) UAC til AC 15. 4. 90 (P. A. II. R. 2. B. a.) — ⁸⁸) Diar. 9. 5. 90 — ⁸⁹) Diar. 1. 6. og 24. 8. 90 — ⁹⁰) Diar. 11. 9. og 17. 10. 90. — ⁹¹) Prot. 21. 5. 90. — ⁹²) Tyske Kanc. 16. 1. 79 og 5. 2. 82. — ⁹³) Visitationarlark. Nr. 154 (Ark. Aabenraa). — ⁹⁴) 1760 1843, født i Danzig, 88 optaget i Zeist, 95 gift med Anne C. Brücher, Apoteket blev i samme Familie indtil 1921. — ⁹⁵) Suter i Kbh. til AC 28. 5. 85. — ⁹⁶) Prot. 1. 9. 92 og 19. 1. 93. — ⁹⁷) Prot. 20. 7. 93. — ⁹⁸) Gottorp, 31. 12. 83. — ⁹⁹) P. Treschow i Kbh. til AC 23. 11. 93. Om denne Fabriks Skæbne se J. Svane i Sønderj. Aarb. 1939, S. 44 76. — ¹⁰⁰) A. Hoyer, Brandstrup, til Pastor Mygind, Stepping, 18. 2. 95. — ¹⁰¹) Ark. V. A. 14. A. — ¹⁰²) Ebers til AC 2. 1. 85 (P. A. II. R. 2. Bb.) — ¹⁰³) Prot. 28. 3. 1801. — ¹⁰⁴) Prot. 8. 4. 1801. — ¹⁰⁵) Prot. 6. og 25. 7. 1801. — ¹⁰⁶) Smlgn. Achelis' Fremstilling i anf. Skrift, S. 25—40, som dog i Hovedsagen kun benytter de i det af ham ordnede Haderslev Byarkiv beroende Dokumenter (Acta XIX. B. 1. 1771—97). Akterne findes desuden i Arkivet i Chrflid. (V. A. R. 14. A. 5, Zunftsachen) og i Landsarkivet i Aabenraa (Visitationarlark. Nr. 152). — ¹⁰⁷) Prot. 20. 4. 75. — ¹⁰⁸) A. Skr., S. 32. — ¹⁰⁹) Prot. 27. 8. 83. — ¹¹⁰) V. A. R. 17. III. 1 4, Tyrstruphof). — ¹¹¹) Visitationarlark. — ¹¹²) Dansk Stats- og Handelsskrift (Høy. a. Skr., S. 55). — ¹¹³) Had. Byark., smlgn. Achelis, a. Skr., S. 37. — ¹¹⁴) Visitationarlark. — ¹¹⁵) Had. Byark. — ¹¹⁶) P. A. R. 2. Ba. — ¹¹⁷) Prot. 14. 3. 89. — ¹¹⁸) Prot. 7. 4. 77. — ¹¹⁹) Prot. 6. 10. 83. — ¹²⁰) UAC til AC 24. 1. 85. — Fra Briants Haand foreligger en udførlig Instruktion for Anstaltsfaderen i Chrflid., antaget fra 1790 (A. A. R. 11. 1., løst Papir). — ¹²¹) Maanedlige Nadvergæster, 1775: ca. 40; 1780: ca. 200; 1790: ca. 400; 1800: ca. 500. — ¹²²) UAC til AC 4. 8. 80. Visitationer fra UAC iøvrigt 1777 ved Johs. v. Watteville, 80 ved v. Wobeser, 83 ved Johs. Loretz, 85 ved Joh. Fr. Reichel, 90 ved Jonathan v. Briant. — ¹²³) Oprindelsen til den værdifulde Samling af Levnedsløb, som findes i Brmghdens Arkiver. — ¹²⁴) J. D. Zimmer til UAC, 28. 3. 1790 (Ark. i Hruht., R. 11. Bd. 8a). — ¹²⁵) I 1798 modtog Chrflid. saaledes gennem Posten fra en uanvgiven 1000 Rdlr., i 99 gennem Pastor Lautrup ligeledes fra uanvgiven 1000 Rdlr. — ¹²⁶) Prot. 27. 10. 72. — ¹²⁷) Prot. 11. 1. 96. — ¹²⁸) UAC til AC 1. 3. 76 og 3. 5. 79. — ¹²⁹) Prot. 28. 11. 80. — ¹³⁰) UAC til AC 7. 5. 81. — ¹³¹) Prot. 26. 5. 83. — ¹³²) Prot. 10. 9. 87. — ¹³³) Prot. 10. 2. 94. — ¹³⁴) Prot. 14. 4. 80. — ¹³⁵) Prot. 10. 10. 81.

Bilag 1.**Diasporaarbejdere**

(indtil 1800)

Stepping:	Kiel
1767: J. G. Kastenhuber	1767: Jens Hoyer
77: A. S. Eckberg	74: Børge Pihl
84: Mich. Cröger	75: H. D. Ebers
97: Andr. Steengaard	
Christiansfeld:	Jylland:
1777: J. G. Kastenhuber	Øsløs:
82: Erik Brau	1766—79: E. Brau
90: Niels Thomsen	Holstebro:
91: A. S. Eckberg	1778—81: J. H. Meyer
92: E. Brau	Skjern:
94: P. Jensen	1782—90: J. E. Cramer
	1790—95: Niels Zimmermann
Burkal:	Fyn:
1774: Dorine Backer	Faaborg:
84—91: A. S. Eckberg	1779—82: E. Brau
91—95: Jens Jacobsen	1790: Jac. Wagner
90: Anne J. Wagner	
90—97: Botille Greisen	Norge:
95—10: J. E. Cramer	Drammen:
97—01: Cecilie Haugaard	1778—91: B. Pihl
	91—02: Scharringhausen
Flensborg:	02—10: N. J. Staunager
1771: Jonathan Briant	Christiania:
72: Jens Hoyer	1792—05: C. Malmstrøm
76: H. D. Ebers	
90: J. C. Cramer	Sverige:
95: C. L. Rose	Stockholm:
01: Hübner	1781: C. Malmstrøm
	92: H. C. Hansen
Husum:	Göteborg:
1775—76: H. D. Ebers	1788: Weber
99—02: Heinrichsdorf	
02—04: Ph. F. Häcker	

Bilag 2.**Menighedsarbejdere 1773-1800.****Menigheden som Helhed:**

Sjælesørgere:
 1773: Jonathan Briant
 80: Chr. Salomo Dober
 85: Johs. Renatus Ebhing
 89: Joh. David Zimmer
 90: Joh. G. Gerner
 90: Matthäus Winkler

Forstandere:

1773: J. Briant
 77: Joh. Isaac Beckmann
 79: Joh. F. W. Kolbing
 83: Andr. Düppel
 84: Phil. Fr. Häcker
 91: Matth. Winkler

Prædikanter:

1773: Johs. Prætorius
 84: Johs. Fr. Fräuf
 99: P. Treschow
 Medhjælper i det danske
 Sprog:
 P. Kastrup, F. B. Reichel,
 Johs. Ewald, Ephr. Stare,
 Jens Block

Bredrekoret:

Sjælesørgere:
 1773: Johs. Prætorius
 (J. H. Meyer)
 74: Joh. Mich. Wimmer
 76: Heinr. Gottfr. Dietrich
 82: Carl Gottl. Reichelt
 83: Phil. Chr. Schunuz
 86: Fr. Benj. Reichel
 92: Matth. Keck
 95: Carl Gottl. Blech

Forstandere:

1774: Joh. Mich. Wimmer
 82: Phil. Fr. Häcker
 84: Phil. Chr. Schmuz
 86: Sam. Krause
 96: Niels Amtrup
 98: Joh. Mich. Lind
 02: Fr. Math. Ries

Skoleinspektører:

1775: David Piesch
 78: Chr. Dav. Schneider
 79: Jac. Walther
 80: Joh. C. B. Neumann
 86: Dav. Schiffert
 94: Johs. Nielsen
 01: Sennich Sonnichsen

Søstrekoret:

Sjælesørgerinder:
 1774: Helene Lange
 84: Ermuth Dorth. Ben. Mygind
 61: Sophie Johansen

Forstanderinder:
 1774: Helene Lange
 80: Dorothea Winkler
 82: Erdm. D. B. Mygind

Enkehuset:
 1780: Wilhelmine Baumann
 85: Marie E. Gebauer (aandel.)
 85: Marie J. Overgaard (økonom.)

Andre:

Læger:
 1777: Joh. Fr. Böttger
 88: Joach. Dietr. Wiediger
 95: Niels Müller

Apotekere:
 1785: Jac. Heinr. Krohn
 91: Carl Fr. Turstig
 93: Abrah. Gottl. Padel

Organister:
 1775: Dav. Piesch
 78: Carl Fr. Turstig
 98: Joh. H. Mankel

Gæstgiveriet:
 1773: Joach. E. Cramer
 76: Joh. Hinr. Loose
 76: Joh. Conr. Reuss
 84: Benj. Richter

Handelshuse:
 1773: J. E. Cramer
 75: C. L. E. Spielweyg
 91: Andr. Fr. Kierboe
 Official:
 1773: J. G. Arndt.

Tyrstrupgaard:
 1772: Chr. Jørgensen Skovsholt
 73: J. H. Loose
 76: J. E. Cramer
 82: Joh. H. Schedewig
 (fra 77: Brygger)

Bilag 3.**Hedningemissionærer**

udsendte fra Christiansfeld indtil 1800.

1. Corn. Clausen, * 1742 i Rens, Burkal Sogn, 1779 til Kairo, 85 til Surinam.
2. Jacob Walther, * 1740 i Schmorkau, Ober Lausitz, 1780 til Sct. Thomas.
3. Georg Schmidtmann, * 1746 i Elstrup, Als, 1781 til Labrador.
4. Truels Andersen Lindenberg, * 1740 i Ørslev, Sjælland, 1781 til Nicobar, Østindien.
5. Matthias Wied, * 1744 i Tandslet, Als, 1782 til Vestindien.
6. Carl Gottl. Reichelt, * 1754 i Leukersdorf ved Zittau, 1783 til Sct. Thomas.
7. Niels Sørensen, * 1757 i Stade, Burkal Sogn, 1783 til Østindien.
8. Jesper Brodersen, * 1749 i Brarup, 1783 til Grønland.
9. Adam Joach. Hamann, * 1747 i Grabow, Mecklenburg, 1785 til Barbados, Vestindien.
10. Thomas Christensen, * 1756 i Skovrup ved Chrflid., 1789 til Labrador.
11. Benj. Gottl. Kohlmeister, * 1756 i Reussen ved Lissa, Polen, 1790 til Labrador.
12. Jørgen Sørensen Bork, * 1757 i N. Bork, Jyll., 1792 til Surinam, (sammen med Hustru, Cathrine, f. Lorenzen).
13. Friedr. Jensen Müller, * 1762 i Sæd, Ubjerg Sogn, 1794 til Labrador.
14. Cornelius Adolph, * 1770 i Nolde, Burkal Sogn, 1796 til Antigua, (sammen med Hustru, Elisabeth, f. Schlösser).
15. Jacob Nissen, * 1760 i Ullerup, Sundeved, 1797 til Labrador, (sammen med Hustru).

Bilag 4.**Indbyggerantal i Christiansfeld.**

		1776	1778	1781	1789	1786	1794	1791	1797	1796	1802	
1772	4	77	201	82	426	87	536	92	610	97	680	
	73	22	78	235	83	470	88	553	93	606	98	700
	74	52	79	273	84	495	89	558	94	621	99	708
	75	100	80	328	85	521	90	550	95	635	1800	713

